I

Одного дня вранці, після Петра, отець Зіновій Літошевський, священик у селі Микитянах, достав з волосної управи лист з пошти. Отець Зіновій впізнав на конверті руку свого брата, оперного артиста Флегонта Петровича Літошевського, і швиденькою ходою попрямував до свого кабінету. Його зацікавило, що то пише до його брат з Києва, де він тієї зими співав в опері. Прочитавши листа, отець Зіновій гукнув на свою жінку, Ольгу Павлівну, що вешталась коло стола та прибирала посуд після вранішнього чаю.

Ольга Павлівна швиденько прибігла в кабінет, цікава знати, од кого то прийшов лист. Вона була височенька на зріст, поважна й гарна з лиця, чорнява й кароока.

— Оце до нас пише брат, Флегонт Петрович, кланяється тобі і він, і його петербурзька жінка, Софія Леонівна. Брат просе нас, чи не згодились би ми прийнять їх на літні вакації. Він обіцяє навіть давати плату і за себе, і за свою сім'ю, і за свою няньку, — сказав отець Зіновій і при тих словах підвівся з стільця й став серед кабінету, випроставшись на ввесь свій зріст.

Високий та широкий в плечах, отець Зіновій трохи не черкався кучерявою головою об сволок в невисокому кабінеті. Його невеличкі карі очі неначе забігали й заблискали од сподівання, що то скаже на це жінка. Він сам був радий, що брат приїде до його на літній час і трохи розваже його в сільській глушині, бо дуже любив веселе товариство та гостювання, єднався з сусідами, часто бував у їх в гостях і запрошував їх до себе, щоб побалакать з людьми, а при нагоді й по чарці смикнути в компанії.

— А де ж ми їх примостимо? В нас же троє дітей, а братова — петербурзька столична панія. Ще ж вона, певно, привезе й няньку, бо в

неї є синок. У нас покоїв чимало, але для двох сім'їв у нас буде тісно. Їм усім буде в нас недогода, а мені це буде неприємно, і нас потім ше й судитимуть перед людьми, — сказала Ольга Павлівна з сутінком заклопотання в голосі.

— Одже ж ти й неправду кажеш! Брат пише, що в його жінка лібералка й демократка, що вона нічого і нікого не буде нехтувать і ладна жити хоч би і в мужицькій оселі й навіть в мужицькій хаті; пише, щоб ми не дуже турбувались їх приїздом.

— Воно то на словах так, але на ділі, певно, вийде інакше. Знаєш що? Пошли до їх таку одписку, нехай вони оселяються в нашій школі. Ми чистенько й гарненько очепуримо для їх школу, повимиваємо підлогу, побілимо кімнати, почепляємо на вікнах завіси, даватимемо їм дурно бутвину з городу на закришку й картоплю; дамо горшки й миски, і шапличок, і відра; даватимемо опал, печений хліб і паляниці до чаю, бо цього добра настачимо на всю їх сім'ю. А Софія Леонівна нехай везе з Києва свою куховарку та й готує усяку страву собі на поживок у себе в школі. Мене, сказать по правді, гірше од усього турбує обід та вечеря для їх, та ще й для слуги, і для дитини. А плати я не візьму нізащо в світі: якось ніяково.

— Одже ж ти добре радиш. Не дурно ж ти розумного батька розумна дочка. Таку й дам їм одповідь і зараз одвезу листа в містечко на вокзал на пошту.

— Софія Леонівна не бозна-яка аристократка. Вона дочка якогось дрібненького петербурзького урядовця. Через невеликі батькові засоби вона не спромоглася навіть скінчить гімназії, бо з прогімназії перейшла на фершальські курси. Яка ж вона панія? Не зазнала вона розкоші та панування і в батька, то й не повинна б нехтувать такого житла, як наша школа. Там і стеля високо, і вікна чималі, навіть більші, ніж у нашому домі. А втім… хто його зна, що вона за людина, — говорила далі Ольга Павлівна.

— От як приїде, то й побачимо, що то за цяця. Брат її хвалить, але молодий чоловік завжди хвале свою жінку, бо так вже поводиться у людей; а як поживе доволі, то вже не хвале, а часом то й лає, — сказав отець Зіновій.

— Так, як оце ти мене, — не втерпіла й перебила його жінка.

— Або ти мене, — додав далі отець Зіновій. — Загадай лишень зараз наймитові лаштувать повозку та запрягати коні, а я тим часом начеркаю листа до брата та й покатаю в містечко й на вокзал.

— Оце вже ти й радий, що трапивсь випадок пошвендять по місті. Сьогодні там торжок. Стрінешся з сусідніми батюшками або панками, то, бога ради, не заходь з ними в заїзд та не заводь бенкетів та чаїв. Не гайся лиш там довго, — сказала жінка.

— Не бійся! Сьогодні ж не ярмарок, та ще й роковий. Будлі-якого знайомого сусіда тамечки, надісь, і не зостріну.

Отець Зіновій і справді любив з нудьги часом швендять без усякого діла по ярмарку, так… аби себе трохи розважить. Він любив побалакать в товаристві. Стрічаючись в містечку з батюшками сусідами та з знайомими панками, він затягав їх у номер в заїзді, посилав за пивом, загадував наставлять самовар, купував закуски. І нудьгуюча по селах компанія засиджувалась за пивом, закускою та за чаєм часом і до вечора, а часом і до глупої ночі. Ользі Павлівні ці чоловікові походінки дуже не припадали до вподоби, бо отець Зіновій звичайно вертавсь додому з спорожнілими кишенями й з засніченими червоними очима.

Отець Зіновій швиденько начеркав лист до брата, скочив на повозку й покатав з двора.

"От і добре, що брат житиме в школі. Буде принаймні куди ходити в гості, буде з ким з нудьги і побалакать, і вряди-годи по чарці випити, й

поспівать, — думав він, катаючи битим шляхом до здорового містечка, а жінка чогось вже заклопоталась, але… жінки усі клопотливі. Певно, такі вже вони на вдачу усі дочиста".

Ольга Павлівна зосталася в кабінеті сама, сіла на стільці, сперлась ліктем на стіл і задумалась. Вона зирнула по чималому кабінеті й розмірковувала, де б було догідніше поставить двоє ліжок для гостей, коли в школі не буде зачасу поприбирано; де б примостить і їх дитинча та куховарку і яка там приїде куховарка: чи з міських жильців, чи з селянок, чи проста, чи, може, якась спаніла міська міщанка, така, що й її доведеться класти спать десь не в пекарні, а в покоях; і яка то сама Софія Леонівна? Чи гарна й моторна, чи, може, непомирлива й непоміркована людина з петербурзькими панськими вередами та примхами?

Але цікавість перемогла усякі клопоти в думках Ольги Павлівни. Їй заманулось побачить ту столичну панію так здорово, що вона забула й за усякий клопіт та крутанину і була ладна хоч би й зараз вітать гостю в своєму домі й пеклюваться її дитиною, навіть наймичкою.

Отець Зіновій недовго засидівсь у містечку. Набравши хапки усяких закупок, він вернувсь додому ще завидна й пообідав перестояним борщем та перепрілою, сливе холодною кашею.

Через два дні отець Зіновій достав лист од брата. Брат дякував йому й писав, що жінка згоджується оселитись на вакації в школі й привезе свою куховарку. Але коли вони прибудуть, він не може напевно призначить дня, бо ще має скінчить деякі грошові справи з своїм антрепренером.

— От і добре, що брат приїде несподівано: не треба за ним висилати коні на вокзал, — сказав отець Зіновій, — згодять собі візника та й приїдуть.

— Але тим часом треба заздалегідь заходжуваться коло школи, треба ж вимазати і всередині, оббілувать і около, повставлять шибки, що їх повибивали чи хлопці, чи собаки, чи худоба рогами; треба ж чистенько повимивати та вишарувать піском підлогу в покоях. Ти пошли до волосного, нехай він зараз-таки виряде на роботу кільки мазальниць та покличе скляра, щоб засклив вікна. А то знаєш, яка в волосного справа? А вони, може, прикотять от-от незабаром. Де ми їх тут примостимо? В покоях буде гармидер, шум, галас. Стовпиться й стикнеться дві сім'ї, та ще й з наймичками, — клопоталась Ольга Павлівна.

— Одже ж ти й правду кажеш. Зараз пошлю до волосного, нехай висилає мазальниць та ушивальників. Все одно — школу треба ж очепурить та опорядити чи тепер, чи через місяць, — обізвавсь отець Зіновій, — але добре, що я оце згадав. Чи ти пак знаєш, що піч у пекарні курить вже давненько? Десь, мабуть, у виводі або в лежаку повивалювалась цегла. Треба, щоб вже заразом волосний прислав мурівщика, щоб полагодив піч та общикатурив обколупані стіни принаймні всередині. А то нам сором буде: школа стоїть облуплена, обколупана, мов та коза-дереза, обдерта вовками. Ми повинні ж дбать за школу. Брат підійме мене на смішки. От зараз-таки напишу за все волосному.

Отець Зіновій одіслав листа до волосного. Через кільки день чоловік привіз до школи хуру рудої глини та якогось глею й клунок білої глини. Замість мурівщика з'явились з глиняниками та віхтями три молодиці й заходилися шпарувать облупані стіни та поколупані призьби.

— Погана справа коло дядькового воза! Погана, бачу, справа в волосного. Коли він так пеклюється за школу, то з лагодінням буде таки добра загайна, — сказав отець Зіновій до жінки.

Молодиці повештались коло школи день та й пішли додому. Другого дня й живого духа не з'явилось коло школи; третього дня так само ніхто не прийшов. Час минав. Школа стояла пошпарована, ряба й скидалася на рябу телицю або коняку.

А тим часом в неділю надвечір несподівано прикатав з вокзалу Флегонт Петрович з жінкою, з дитиною й своєю київською куховаркою. Ольга Павлівна аж за голову вхопилась обома руками. Отець Зіновій теж забідкався, вибігаючи назустріч братові на ґанок. Слідком за ним прожогом вибігла й Ольга Павлівна. Вона на той час забула навіть за те, що школа ще не гаразд опоряджена. Її брала цікавість хутчій побачить, яка то петербурзька цяця приїхала до неї в гості.

В одчинену браму в'їжджав чималий стародавній обдертий та облупаний фаетон. На височезних козлах стовбичив, неначе свічка, візник Волько, що трохи не черкавсь головою в брамі об перекладину на ворітницях. На Волькові було ясне смугнасте засмальцьоване літнє пальто, неначе він напнув на плечі смугнасту стару спідницю. В задку заманячіла так само смугнаста постать в сіро-смугнастому балахоні й капелюші, оповитому білим серпанком. Коло неї вгніздилась якась жива біла копиця, на котрій зверху стримів солом'яний бриль з широкими крисами. Проти цих двох живих копиць в передку лицем до їх сиділа напнута хусточкою молода міщанка, а коло неї туливсь невеличкий хлопчик. За фаетоном біг чудовий здоровий сетер з нашийником, аж висолопив червоного язика. В задку стриміла рушниця, бо Флегонт Петрович дуже кохався в полюванні. Фаетон був не дуже навантажений пакунками, бо господарі звичайно не дуже набирали усякого добра в мандрівку. Артисти, мабуть, пам'ятають заповідь апостолам: "Коли йдете в дорогу, не набирайте з собою ніякої вантаги, окрім хліба, ціпка та… постолів". Тільки ззаду повозка неначе випнула черево: там був прив'язаний мотузками пакунок з подушками. А в Волька в ногах лиснів самовар, котрий визирав з личаної циновки. Загалом уся бричка з пакунком ззаду та з двома широкими живими копицями зверху неначе обпухла й набрякла, мов її напала страшна водяна. Цей пузатий та пухлий екіпаж скидався на циганську халабуду, щопереїжджає на нове місце з шатром та усякими манатками.

— Дві петербурзькі копиці сурганяться в браму, а на козлах стирчить цап з борідкою, — пожартував пошепки до жінки отець Зіновій.

— Істинно дві копиці, накриті зверху брилями. Але твоя братова, нівроку їй, гарна, навіть дуже гарна: чорнява, як волошка, — обізвалась Ольга Павлівна, — і де ті волошки взялися там у Петербурзі на далекій півночі!

Захуджені сухоребрі Волькові шкапи з охотою спинились далеченько в дворі, не доплуганившись навіть до ґанку. Флегонт Літошевський жваво стрибнув додолу й поміг жінці злізти з фаетона.

— Чисто тобі неначе черниця в мантії, ота твоя братова в широкому дорожньому балахоні, — сказала нишком матушка.

— Або якась петербурзька княгиня, поставна та поважна. Істинно княгиня! — шепотів отець Зіновій.

Софія Леонівна повагом ішла по зеленому шпориші в широчезному білому балахоні з подовжастими тоненькими чорними смужками. На голові на капелюші світились через серпанок червоні маківки. На ясному сонці виразно чорніли її рівні брови на білому матовому чолі. Чималі карі блискучі очі аж блискали.

— Що гарна, то гарна. Артисти здатні стямкувать, що гарне, а що погане. Про це нема що й казати, — промовив стиха отець Зіновій.

— Оце ми до вас на гастролі в ваші краї! — гукнув артист на ході.

Гості вийшли по східцях на ґанок. Хазяїни привітно й з щирим серцем привітались до їх і запросили до покоїв. Гості пороздягалися в прихожій і вступили в світлицю. За ними слідком вбігла собака, понюхала носом повітря й лизнула в руку хазяйку. Світлиця була чимала, подовжаста, але з невеличкими вікнами й невисока. Артист був височенький, плечистий та тілистий, з білим лицем, русявий та з ясними карими очима. Па білому виду, по рожевих устах було знать, що цей колишній селюк вже дуже спанів, бо скидався на випещеного панка-дідича.

— От ти, Соню, і на Україні, та ще й у Микитянах, в українському селі. Отут ти перепудишся й, може, перепечалишся на смерть за вакації, — сказав в жарти Флегонт Петрович.

— Я нігде не нудитиму світом, хоч я й зросла в столиці. Чи на селі, то й на селі. Мені байдужісінько за це! Ще змалку тягло мене на південь. А по своїх пересвідченнях і поглядах — я демократка, ніколи не нехтувала села та народу, — говорила Софія Леонівна, примостившись в тісненькому кріслі проти матушки.

— Коли в вас такі сьогочасні пересвідчення, то ви швидко звикнете до села й до нас, селюків, — промовив отець Зіновій.

— Ви петербурзька, а тим часом ви дуже скинулись на волошку, неначе ви родом з Бессарабії, абощо, — сказала матушка, в одну мить окинувши оком Софію Леонівну й її очі, і темно-червоні уста, і чималі білі руки, і рівну тілисту постать, до котрої ніби влипла гарненька сизенька сукня.

— Та в їх у Петербурзі помішані горох з капустою. Є там мішанина та усячина: є й великороси, і німці, і татари й чухна, і естонці та ливонці. Може, моя Соня з чухонців, — жартував Флегонт Петрович.

— Вже з кого-кого, тільки я не з чухонців. Ти ж знаєш, що в їх на голові волосся або жовте, або ніби лляне, — говорила Софія Леонівна низьким альтовим голосом.

— Це правда, що вони, мов жовті лисиці, а ти, нівроку, гарна на вроду, бо чорнява, як волошка.

— То-то й ба! Це й показує уявки, що я не чухонка, — сказала Софія Леонівна.

Її низький голос був гучний, голосний і приємний, хоч був трохи різкий. Гучний голос її сповнив усю світлицю і неначе ще й не зміщався в їй.

— А школа, мабуть, ще не готова для нас на житло, бо стоїть, неначе ряба корова: певно, тільки що пошпарована. Не встигли обмазать окола? — спитав Флегонт Петрович.

— Ет, бодай не казать! Посилаю, посилаю в волость листи, щоб опорядили школу, щоб прислали муляра, скляра та мазальниць, а волосний шле мені по дві бабі на тиждень з віхтями. А там ще й піч курить, і груби потріскались, — сказав отець Зіновій.

— Нічого — те. Тим часом поживете в нас у покоях, поки опорядять ваше житло, — сказала з прихильністю Ольга Павлівна. — Ти б, Зіновію Петровичу, загадав, щоб наймити внесли в кабінет залізне ліжко для Софії Леонівни. А ви, Флегонте Петровичу, тим часом спатимете в кабінеті на турецькій м'якій софі. Якось та попритулюємось на якийсь там час. А ваша куховарка спатиме в прихожій на тапчані, бо вона, певно, в місті одвикла од сільських дівчат. Ще, може, й гордуватиме ними, не спатиме вкупі з ними в пекарні.

— Вона не сільська, а міська, з київських міщан. Наша Маша Дударецька трохи-таки з вередами та з гонором, та й не без міської фанаберії, — додав Флегонт Петрович.

— Коли вона ніколи не жила на селі, то от при цій нагоді й село побаче. Може, згодом оббудеться, оговтається та й призвичаїться до сільського життя та до людей, — сказав о. Зіновій.

— Ми насилу вмовили її їхати з нами на село. Стала дибки та гопки та й годі! Перед мужиками вона таки добре кирпу гне, — сказав Флегонт Петрович, — вже зве мужиків хохлами, а мужичок — хохлушами, нехтує їх і навіть повсякчас глузує з їх. Це, бач, тепер в Києві в міщан та

українських крамарів пішла така поведенція, що вони дражнять сільських молодиць очіпками та хохлушами, а мужиків хохлами.

— А як я вчився в школах, то тоді міщани й крамарі ще не дражнили такими прізвищами селян: певно, тоді й себе ще залічували до хохлів та хохлушок. Цікаво б знати, за кого ж то вони тепер мають самих себе, коли нехтують селян і навіть українську мову, мов справжні пани, — говорив о. Зіновій.

— Мабуть, вже й міщани, і крамарі, і навіть самі куховарки й горничні, що недавнечко самі поскидали очіпки, і вважають на себе, як на панів, котрі не повинні ні в чому єднаться з мужиками, навіть у мові.

— Наша Маша тепер має себе як не за дідичку, то, певно, почуває себе панією або й дворянкою, — сміявся Флегонт Петрович.

"Ой, коли б вона часом не коверзувала тут по-панській!" — подумала матушка.

— Це й мені не припадає до вподоби, що наша Маша високо несеться та піднімає носа вгору. Ми з Флегонтом Петровичем торік їздили в гості до його батька. Там кімнатки тісні, і ми напитали собі на тимчасне прожиття світлицю в одного заможного чоловіка сусіда. Світлиця була через сіни, просторна й дуже чиста. Я прожила вкупі з селянами тижнів зо три і, сказати по правді, не гордувала мужиками та молодицями, як наша загониста та гордовита Маша, — сказала Софія Леонівна.

— Мабуть, преться в пани, як пруться усі київські міщани та крамарі, що пиндючаться перед селянами й нехтують сільську українську мову, — сказала Ольга Павлівна.

— А я й сама радніша б навчиться говорити по-українській, та в Києві не навчусь од Маші й од людей. От і добре, що мій син принаймні добре навчиться говорити тутечки на селі українською мовою.

Софія Леонівна й справді згодом потім нахапалася слів на селі й навчилась таки добре говорити по-українській. Як цікава столична людина, вона зацікавилась українськими книжками й читала їх залюбки. Пробуваючи на селі в Флегонтового батька, вона вже й тепер добре розуміла українську мову й не забороняла синкові говорить з селянами по-українській, як звичайно забороняють у нас батьки своїм дітям, нехтуючи народну мову й народ.

— А ходім лиш подивімся на школу та поміркуймо, як би нам краще й догідніше розташуваться в ній, — сказав Флегонт Петрович і поволі підвівся з канапи.

— То й ходім. Обдивіться своє житло завидна, а тим часом самовар закипить, — сказала Ольга Павлівна.

Усі повставали заразом і пішли до школи навпростець через тік, а далі борозною через невеликий огород, через картоплю й перелізли через перелаз. За старшими рушила уся дітвора: три батющині хлопчики й Флегонтів Петрусь. За дітьми навздогінці побігли три собаки. Певно, й їм остогидла сидня та лежня в дворі, і вони понюхом почутилн якусь ворушню і собі чкурнули через двір навздогінці, плигнули через тин у город і побігли через картоплю та мішаницю, посіяну на пашу.

Школа стояла над чималим вигоном, обгороджена частоколом з вербини. Перед школою коло хвіртки росли дві здорові верби, а третя росла на причілку, але увесь огород коло школи пустував, неначе то була толока. Огород дармував, бо грунт був піскуватий, не придатний під огородину.

Усі ввійшли у школу, огляділи здорову, довгу й світлу кімнату з олеографічним царським портретом на стіні, з старим, сливе чорним здоровим образом у кутку й з купою помальованих парт, складених одна на одну в кутку зали сливе до стелі. Огляділи й другу, меншу, кімнату, що була призначена задля їх спочивальні. Маша передніше за все

огляділа піч у тісненькій пекарні. Кімнати були високі, вікна були здоровецькі, але стіни були обколупані, замазані та витерті од низу школярськими спинами, неначе туди заганяли худобу та вівці і худоба обшмульгала стіни боками та захвиськала замазаними хвостами. На помості було трохи не на палець грязюки, так що й дощок було не знать. Облупапа стеля скинулась на підрі з дощок десь у коморі або в возовні. На грубах чорніли розколини завширшки в палець, а од груб тхнуло якоюсь згарятиною, смалятиною й сажею.

— Школа висока й світла. Як її очепурить та опорядити, то вийде веселеньке літнє житло, — сказав Флегонт Петрович. — Взимку вчителі сидять тут у колошах, але теперечки, хвалить бога, літо.

— Авжеж, кімнати просторненькі й світлі. Я не дуже-то звикла до аристократичної обстави й з охотою ладна оселиться на якийсь час і в такому житлі, — обізвалась Софія Леонівна, обернувшись до господині, але по очах її було знать, що вона трохи ніби засмутилась. Вона хоч була ліберaлка й демократка, але ж тільки книжкова й теоретична, як міська людина. До практичних справ вона ще не прикладала своїх поначитуваних та десь почутих теорій та й не дуже квапилась до цього.

Хазяйка з цікавістю слідкувала за кожним рушенням, за кожним словом столичної панії й зауважила, що вона поводилась у всьому просто, натурально — і в розмові, і в рушеннях.

"Одже ж моя ятрівка поводиться зовсім-таки просто й природньо, як поводяться сьогочасні молоді панянки-ліберaлки. Це мені припадає до вподоби. З цією братовою й сама несамохіть якось поводишся просто, натурально, без остраху чимсь себе осоромити, чимсь собі пошкодить перед нею", — думала матушка, безперестанку кмітячи та назираючи за столичною гостею.

Ольга Павлівна Літошевська не була старосвітська проста матушка, але не була й новосвітська. Вона була людина перехідного часу, вчилась

у повітовому місті в невеличкому пансіоні, трохи вміла грати на фортеп'яні й силкувалась, щоб вдержаться в усьому на вищих східцях культурності, не спуститись низько та не спроститься, як спрощується й недоброхіть спускається низько багато матушок і навіть паній-дідичок по селах.

— Чи чуєш, Флегонте, яка голосна луна йде в оцій порожній світлиці? Як голос гучить та гуде! Аж лунає попід стелею! — сказав отець Зіновій.

— Ото якби голос так лунав у театрі, як отутечки в порожній школі! Аж неначе самі стіни гучать та гукають! — говорив артист.

І справді, в порожній школі неначе гули стіни й лунали сволоки од голосної розмови. Діти ввірвались і собі в школу, розбіглися по кімнатах, кричали, реготались. Школа загула, ніби ожила, аж одляски йшли по сінях, по стінах та по пекарні. О. Зіновій завів якоїсь пісні. Його чудовий низовий, але гучний бас загув і приглушив дитяче голосне щебетання. Артист спробував якусь руладу на високих нотах. Ноти неначе фонтаном бризнули по усіх закутках. Отець Зіновій пустив низовим басом якесь; го-го-го! І його голос неначе покотивсь, як грім попід хмарами. А діти й собі почали дзявкать, верещать та перекривляти старших. Школа неначе заклекотіла гуками.

— Цур вам! пек вам! Перестаньте верещать! В мене вже аж у вухах шкребе! — крикнула матушка на всю просторну світлицю і ще й собі недоброхіть додала крику та зику.

Вона була слабка на нерви, не змогла довше видержати дитячого лящання й верещання й мерщій вибігла з школи.

А школа аж гула, аж дзвеніла. Артист затяг арію й залюбки виспівував її, ніби сам милувався міццю й гучністю свого оксамитового горьового баса. Дітям ця криклива іграшка була дуже сподобна. Вони ховались поза грубами в суточках та попід партами і все верещали,

перегукувались та згукувались одно з одним, неначе погубились десь в лісі або в гаї. Артист витинав свій спів, неначе й не чув дитячого лящання. Отець Зіновій потягував низовим басом якесь го-го-го! Школа сповнилась гуканням, таким безладним та недоладним, неначе хтось одслонив віко в фортеп'яні й лупив з усієї сили по клавішах кулаками або ломакою. Очевидячки, діти бавились лящанням, як бавились і старші.

Софія Леонівна стояла серед світлиці, обсипана, ніби посипальниками на новий рік, тим галасом і згуками. І тільки осміхалась, її цупкі нерви видержували цей галас співаків, роздратованих гучністю порожніх горниць. Їй на одну хвилину навіть уявилось, що вони всі або знавісніли, або й показились, кинувшись на якісь чудернацькі співові жарти.

Нарешті й Софії Леонівні остогид той чудернацький несподіваний концерт. Вона вийшла з школи й почала розмовлять з матушкою. Тим часом жвава Маша огляділа піч, нагляділа дірки й зашкалубини, видряпалась з сінців по старій хисткій драбинці на горище, вгляділа в лежаку щілини й розколини, небезпечні для будинку, і за все розказала господині.

В той час співуни, наверещавшись донесхочу, повиходили з школи. Отець Зіновій обіцяв знов послати в волосну управу й нагадать волосному, щоб лагодив школу як-мога швидше.

— А ходім он на той горб! Побачиш, Соню, яка тутечки чудова місцина, та ще й дуже придатна до вловів. От де влови на качок та водяне птаство, так-так!

— Ну, за твої влови мені байдужісінько, — обізвалась Софія Леонівна, — про мене хоч би їх і не було. А коли місцина добра й придатна для цієї нісенітниці, то я з цим тебе поздоровляю.

Чимале село розкинулось на височенькому березі річечки Кам'янки, котра звалась так, певно, тим, що нанизу понад берегами витикались подекуди камінюки, і сама Кам'янка недалечке за селом вливалася в Рось серед скель. З чималого височенького взгір'я далеко за селом мріли горби, вкриті лісом і повиті ніби імлою. Між горбами на широкій низині лисніла чудова річечка, подекуди обставлена вербами та осокорами. А по другий бік села розстелялась в широких розложистих долинах низина, скільки сягало око, по один бік обрамована невисокими горбами, зарослими старим лісом. Зелені розложисті луки та сіножаті розстелялись, неначе зелений оксамит. По луках вилась гадючкою Кам'янка. Скрізь на луках лисніли мочарі та плеса, зеленіли ніби порозкидані нарізно вередливою рукою кущі верболозу та купи вільхи. Де-не-де виганялась вгору купа височезних осокорів, неначе на зеленій низині висли велетенські храми, повиті імлою.

— Он, Соню, бачиш оті плеса, оброслі навкруги осокою, очеретом, татарським зіллям та кущами верболозу? Отам качок та водяних курочок! Часом, як було нагляджу цілу зграю та як тарахну з рушниці, то так тобі неначе ціле плесо затріпоче крильцями, зашелестить в осоці і вмить шугне вгору! — заговорив артист.

— Ну, не бреши-бо! Так-таки ціле плесо знялось би та й полетіло вгору під небеса, — сказала Софія Леонівна. — Це в тебе, надісь, в уяві грають дикі качки цілими зграями.

Матушку цей вислов, зовсім не столичний, трохи засоромив. Вона спустила вії на очі, бо була делікатна на вдачу і своєму отцеві Зіновієві цього зроду не сказала б.

— Ой, коли б ти сама побувала там та побачила на свої очі! Ти б тоді сама пересвідчилась, що тому правда, — говорив Флегонт Петрович, — здійметься ніби ціле плесо вгору, і в одну мить одна качка — ляп з неба в воду! то знов друга качка — свись в осоку або в очерет! А собака зараз пуць у воду! А далі…

— Заразом аж в три качки влучав? — спитав з дива отець Зіновій.

— Атож! Це буває, та ще й частенько, — чванився Флегонт Петрович, — он там, ген-ген, аж коло того дальшого села, бачиш, мріє в імлі зелена смуга! Отам качок! Я часом заразом стріляв тамечки по три качки.

Софія Леонівна шукала тієї смуги і втирила очі вдалеч, неначе вона хотіла вглядіти ті три качки, що колись застрелив її чоловік, влучний та меткий стрілець. Але вона нічого не вгляділа. За широкою низиною мріло в вербах далеке село, неначе потопало в зеленому морі; і тільки дзвіниця та баня на церкві виринали з тієї гущавини. А за тим селом знов на закруті річки лисніли луки та мокрачі, а за ними в сизій далечі на горбах бовваніла дідицька клуня в Мазепинцях, в давній маєтності гетьмана Івана Мазепи, і стриміли рядки тополь кругом току, неначе натикані турецькі мінарети навкруги величезного присадкуватого східного храму. А побіч тих горбів знов десь витикалась з верб висока дзвіниця й лисніла проти сонця хрестом, неначе хтось кинув блискучу зірочку на сизе верховіття верб і вона зачепилась і миготіла, аж в очі різала. Уся зелена низина була залита тихим вечірнім червонуватим промінням. Яким спокоєм подихало з тієї широкої зеленої низини! Яким теплом та добром повівала та зелена місцина з луками та гаями! Подумав би, що в цій прехорошій мирній та тихій країні ніколи не крапнула й крапля людської крові. А тим часом скільки там було її пролито! Скільки трупу укривало ті оксамитові зелені луки та сіножаті в цьому осередку України!

Через тин наймичка гукнула, що вже закипів самовар. Уся компанія рушила з школи до господи і, перелізши через перелаз, довгим рядочком потяглася через борозну по картоплі та продиралась стежкою крізь високу стеблисту мішаницю, що сягала попід пахви. Усі вертались в веселій, радісній направі. Діти пошились в мішаницю, неначе пірнули, і бігли, аж вибрикували. В покоях усі вікна були поодчинені. На подовжастому столі в столовій парував самовар.

— Де це ділась моя собака? Може, повернула назад додому до Києва? — згадав Флегонт Петрович. — Вона ж не бігла за нами до школи?

Він одчинив двері в спочивальню. На парадовім ліжку господині вивернувся сетер, уткнувши голову в подушки, і спав, заплющивши очі, аж лапи простяг.

— Он де він! Певно, натомив ніженьки в дорозі, як біг за повозкою, а тепер одпочиває. Ізнемігся бідораха та здорожився. Спить, аж хропе! — сказав отець Зіновій.

— Пішов! — крикнув Флегонт Петрович на сетера й штовхнув його в бік.

Сетер потягся на м'якому ліжку, позіхнув і дляво зліз додолу, неначе заспана дитина. На подушках чорніла пляма од його голови. На укривалі було знать замазане й запаскуджене пилом місце. Ользі Павлівні цей вчинок випещеного панського пса очевидячки не припав до вподоби. Вона насупилась.

— Видно, що спаніла собака! Любе спати не в соломі або в хмизу, а на м'якеньких подушках, — пожартував отець Зіновій.

— Ото Флегонт Петрович так зучив його: лізе та й лізе сліпцем на подушки й замазує мені постіль, — обізвалась Софія Леонівна.

— Одже ж не пішов до наших собак у двір, бо міський: певно, не хоче єднаться та вести компанію з сільськими барбосами, — жартував отець Зіновій. — Не дурно ж приказують: "сільське дитятко, а міське телятко — то все одно", щодо розвитку голови.

— Я люблю собак, бо люблю влови, а моя Соня натомість любе котів. Завжди в неї два котяки лежать на столі за обідом і з жадобою пантрують на печеню, — сказав Флегонт Петрович.

Матушка засипала чай і попросила усіх сідати за довгий стіл. Усіхдітей посадовили рядочком. Софія Леонівна сіла коло свого Петрушки, щоб напоїти його чаєм і нагодувать. За чаєм пішла весела розмова. І гостям було приємно, і господарі були очевидячки раді гостям. Матушка, наливаючи та подаючи чай, розпитувала в Софії Леонівнн, де співав брат, в яких містах їм доводилось пробувать взимку; і Софія Леонівна оповідала за все, говорила розумно й цікаво, навіть вряди-годи жартувала.

"Приємна й весела людина оця моя ятрівка, і знать не гордовита, поводиться з усіма надто просто, не гне кирпи перед нами, селюками: людина привітна, веселенька й просвічена. Одже й мені буде приємно побрататься та поєднатись з нею й провести літо в приємному сусідстві. Буде з ким розважить себе розмовою в час жнив'яного клопоту", — думала матушка, пеклюючись, щоб догодить і гостям, і навіть їх наймичці Маші, щоб була догода навіть і їх сетерові.

— Ваша Маша, певно, звикла, як міська людина, пити чай, — сказала матушка.

— Вранці вона п'є чай на снідання, а ввечері ні, — одповіла Софія Леонівна.

— Ось я наллю стакан чаю та подам їй в прихожу.

— Нащо коло неї так панькаться! Вона довго опиналась, не згоджувалась їхать на село. Навіть довго сперечалась, доки згодилась. Нехай, як ми нап'ємося чаю, тоді, про мене, напійте й її чаєм в прихожій, а я загадаю їй помити й поприбирать з стола посуд, — сказала Софія Леоніона.

Столова аж гула од веселої розмови та дитячого щебету. Горнична Мотря стовбичила в дверях, розглядаючи гостей, і слухала та кмітила з цікавості за всім, неначе то наїхали якісь високі особи або князі. Навіть куховарка Ївга, вже доходжала дівка, не втерпіла: вскочила в покої й зирнула на гостей за столом, ще й трошки постояла та послухала їх розмову.

Але наприкінці чаю маленькі заводіяки почали пустувати й заводиться. Один кинув в жарти на Петрушку шматочком паляниці; Петрушка пожбурив на його ложечкою; його сусіда, маленький Антось, несподівано луснув Петрушу по голові. Діти завелися й почали галасувати, так що довелось розборонять їх. Усі підняли регіт, навіть горнична й Маша реготалися в дверях. Ця маленька дитяча пригода очевидячки бавила всіх. Після чаю усі посипались з-за стола в світлицю. Матушка одчинила фортеп'ян. Флегонт Петрович почав співати. Отець Зіновій пристав до його в дуеті з "Запорожця за Дунаєм". Доки поспіла вечеря, вони все співали, неначе не могли наспіваться. Обидві панії спочатку залюбки слухали їх співи та гарні гучні голоси. Але згодом ці невгаваючі разуразні співи остогидли їм. Вони повставали й пішли на прогуляння в садок. Діти посипались за ними, мов овечата на випас, і кинулись бігати і навзаводи, і скоком, і ристю, і наввипередки по довгих доріжках вздовж і впоперек садка, доки Мотря не покликала їх усіх вечерять. Артисти ще довго співали всяких українських пісень та романсів, які вони колись виспівували, бувши в семінарії. Співали, доки похрипли, і врешті замовкли. Од тих співів їм аж їсти схотілось.

Флегонт Петрович ще змалку любив співи, як люблять їх сільські хлопці та дівчата, що ладні виспівувать та роїть пісень з ранку й до вечора. Він скінчив науки в Київській семінарії й зараз подався до Петербурга до консерваторії добувать собі талану. Поетичний на вдачу, він усе марив за далекі південні теплі краї: йому снились і привиджувались уявки пальми та магнолії десь на берегах синього моря. Але якась непереможна сила тягла його на сумну північ, де можна було навчиться співать в консерваторії й вийти на артиста. Батько його дияконував поблизу, за Россю в Канівщнні, і не пускав його їхати в таку

далеч. Мати плакала й не згоджувалась, щоб він ішов в світи на одчай божий, куди він їхав ніби навмання та наосліп, не знаючи напевно, чи вийде щось путяще з його науки. Але він наваживсь їхать, намігся і таки поставив на своєму. Брат його, вистаравшись на священика й оженившись багатенько, став йому до помочі, посилав йому вряди-годи гроші на прожиток, доки він добув собі через свою падковитість до науки чималу стипендію од консерваторії й вистаравсь на артиста.

Вже смерком, як надворі поночіло, матушка запросила гостей на вечерю. Після вечері, як наймички порались в горницях та прибирали з стола, Ївга вступила в покої й спитала в матушки, чи кликать Машу на вечерю в пекарню.

— Як ти упоралась коло печі, то сідайте вечерять та й Машу кличте, — сказала матушка.

Ївга побігла в садок і покликала Машу вечерять. Невелика на зріст, але широченька й ситенька, бо трохи спаслась на добрій харчі, Ївга була на взір непогана, кругловида, з кирпатим носиком, з чорними товстими кісьми та чорними рівними й довгими бровами. Тільки маленькі чорні очки були надзвичайно розумні й гострі, і такі блискучі, неначе вони були кришталеві. Вона була цікава, розумна й гостра на язик. Жвава та кмітлива, вона своїм розумом одразу втямила куховарську науку, вміла спекти й зварити, але була палка на вдачу, лайлива й дуже опришкувата. Служила вона в матушки вже давно: спочатку була за горничну, а потім і за куховарку. Матушці вона припадала до вподоби, бо нічого не зачіпала і вміла сама зготувать усякі потрави.

Маша ввійшла в пекарню. Стіл вже був прибраний. Ївга поралась коло горшків. Мотря розкладала ложки. Незабаром увійшов наймит Левко, високий, чорнявий, жвавий та язикатий, незгірше Ївги, а за ним несміливо вступив наймитчук Петро, погонич коло плуга.

— Ой, какое ж тут у вас свинство в кухне! — стрельнула одразу Маша, ще й спідню губу закопилила.

Вона говорила мішаною мовою, мішаючи докупи великоруську й українську мову, як говорять в Києві міщани, і вже нехтувала українською мовою, нібито сільською.

Наймити й Мотря осміхнулись. Вони терлись, м'ялись коло стола, і їм очевидячки було ніяково передніше од Маші сідати за стіл. Маша походжала по хаті, ніби справді якась панна з куделею чорного волосся на голові. Слугам уявлялось, що до їх випадком заскочила в пекарню на вечерю посесорова менша дочка, на котру Маша трохи скинулась з лиця і чорними бровами, і гостреньким довгеньким видом.

— Де ж та свинота? Чи в хаті, чи в людях? — одрізала Ївга.

— А верно в хати! Как здесь у вас нехарашо! И пола нет! — неслась чваньковита Маша.

— Ба є! Хіба ж ви не бачите? Ондечки! — сказала Ївга, тикнувши рукою на піл коло лежанки.

— Нет, вот этой пол! — сказала Маша й навіщось копирснула діл кінчиками черевиків, ставши навшпиньки. — Совсем, как у хохлов, мужиков. В Киеве в нашей кухне есть пол, и хороший пол з дубины,

Але Маша тільки дерла носа. В їх, у Києві, пекарня була тісна, як мишача нора, тимчасом як в матушки пекарня була просторна, світла, з образами на покуті, на которих Ївга почепляла свої два пустовітівські рушники, заткані червоними та синіми смугами та взорцями.

— Где же мне садиться? — спитала Маша поради, ніби в стін, ще й запишала губи.

— Де хочете, там і сідайте; хоч і на покуті. Сідайте на покуті, он тамечки під образами. А хлопці сядуть за столом, — порядкувала Ївга.

Маша пурхнула на покутя й сіла, запишавшись. Наймити все тупцяли коло полу й наче не насмілювались рушить з місця й сісти поруч з Машею за стіл. Левко згодом якось-таки набрався сміливості, але примостився осторонь, далеченько од Маші на другому кінці стола. Наймитчук примостивсь попліч з ним. Горнична Марта, хоч була в'юнка та зручна дівчина, сіла теж осторонь, коло їх рядочком. Маша стовбичила на покуті, ніби зумисне окреме посаджена. Хлопцям усе здавалось, що за стіл сіла якимсь випадком посесорова дочка, панна Мальвіна, і вони усе щулились, зиркали на неї спідлоба й їли мовчки. Тільки смілива Ївга примостилась перед столом на ослоні поблизу коло Маші.

— Какие в вас велыкие деревянные ложки! Я ще й рота сибе роздиру! Та шорсткие! Аж колют в губи! В нас ложки маленькие та гладинькие. Купуємо в Лавре, — говорила Маша.

Вона говорила тим страшним київським жаргоном, що в Києві зветься "русским языком", і щиро була пересвідчена, що вона говоре дійсно по-руській, мов справжня городянська панна або купчиха.

— А ми їмо, та якось і ротів не роздираємо. В нас кажуть, що тільки "суха ложка рот дере", — обізвалась Ївга.

— А кто ж берьот у рот сухую ложку? В нас у Києві цього дива нет, — говорила Маша.

— Та це так тільки приказують до того, коли нема чого їсти з миски, коли страви в мисках обмаль, чи що б то, — сказала Ївга.

— Якби мені довелось завсегда їсти таким ополоником, я б верно роздерла собі рота до самісіньких вух, — сказала Маша.

Хлопці осміхнулись. Маша була чорнявенька й гарненька, з карими очками та білим лицем. Але на довгому гострому виду негарно витикавсь її чималий рот з повними, випнутими наверх губами. Левко подивився на ті губи й осміхнувсь.

— Чи в вас усьо їдять на обід та вечерю вот еті галушки? В нас в барині дають нам щодня на обід печеню або котлети, а часом і печену курятину.

— А в нас на обід борщ та каша — мати наша, — сказала Ївга й осміхнулась. — Коло нашого обіду не багацько й заходу.

Але Маша, невважаючи на здорову зателепувату ложку, таки добре мотала з миски галушки й уминала на всі застави, бо в дорозі таки добре виголодалась. Вона аж глигала, як індик, хапаючись. Хлопці витріщали на Машу очі й загавронились так, що Машаспожила й їх частку вечері. Хлопці встали з-за стола, не повечерявши вволю, сливе голодні. Наймитчук одкраяв собі партику хліба й пішов з хати, запихаючи рот хлібом.

Маша встала з-за стола, недбайливо перехрестилась перед образами, навіть не кланяючись, і вийшла в покої, нікому не подякувавши за вечерю. Слуги зараз підняли її на сміх та глузування й почали судити та гудить,

— Ще й пишається. Нема й для чого дерти здоровою ложкою того ротища. В неї й так рот, як верша, бо ложка так і пірнає вся в щелепах, — сміявсь Левко.

— Удає з себе якусь чи панну, чи городянку. А мабуть, прийшла в місто з якогось села в спідниці та боса. А тепер нап'яла на себе панянську сукню та й гне кирпу перед нами, — судила Машу Ївга.

— Ось як вийдуть в школу, то скине вона оті черевики, підтикає сукню та й стане коло помийниці, як от і ми, — обізвалась Мотря.

— А певно, бо вона ж така сама панна, як і я. Така ж куховарка, тільки що городянська, і їй нема чого навіть бундючиться та нестись перед нами, — говорила Ївга.

— Вона ніби й гарненька, але якась чудна, бо дуже довгобраза, — обізвався Левко.

— Вже й ви, Левку, тямите в красі! Яка ж в неї краса? Лоб широкий, а морда довга та гостра, неначе в кози. Ще й губи товсті та широкі, аж теліпаються на гострім підборідді на кінчику. Причепи їй цапину борідку, то й буде коза-дереза, — глузувала гостра Твга.

— Оце ж ви, Ївго, правду кажете. Вона й справді трохи скинулась на козу. Мені все уявлялось, що на покутя втеребилась коза, і здавалось, що вона от-от незабаром розтулить рота й замекає по-козиному, — глузував Левко й реготавсь.

— Та й говоре якось дуже голосно, аж кричить. Ще й голосок в неї різкий, неначе в перепродух та перепічайок. Чисто тобі ніби мекає: ме! ме! ме! — перекривляла Мотря. — А галушки жере, аж глигає, неначе індик, так що і в рот не потовпляться.

— А як вона хреститься до образів! Помахала пучкою, неначе одганяла мухи од очей, та й ні разу не поклонилася, ще й нікому не подякувала за вечерю: не знає, надісь, ні людського звичаю, ні звичайності, — говорила Ївга.

— Може, вона вихрестка, бо трохи витрішкоока, неначе жидівка; очі зверху, як у жаби, — докладав Левко.

В пекарні так одразу й продражнили Машу козою й звали її в розмові поміж собою не Машею, а київською козою-дерезою.

II

Минув день, минув і другий. Отець Зіновій послав листа до волосного, щоб поспішали лагодить школу. Але на лист не було ніякої одповіді. Гості й господарі стіснились в кімнатах. Діти грались і вже заводились, а то часом і билися з Петрушею. Флегонт Петрович раз у раз виспівував з братом усяких пісень: і церковних, і українських, і романсів з ранку до вечора. В покоях було людно й тісно. В пекарні побільшало роботи наймичкам. А Маша одмикувала од роботи зумисне й тільки посиденьки та походеньки справляла, навіть крадькома ходила иа прогуляння на греблю до питля. Слуги почали нишком гримать на Машу з зависності, що вона нічого не робе. А волосний і гадки не мав за школу: школа стояла обдерта, обчухрана та обляпана, мов сирота в дранті.

На третій день вранці в одчинені ворота прикотив з вокзалу фаетон. З фаетона виплигнув студент університету, родич отця Зіновія, на прізвище так само Літошевський, його брат в первих. Він частенько бував у Києві в гостях у Флегонта Петровича і двічі або й тричі на тиждень обідав у його. Вкупі з ним до артиста внадилось ще кільки студентів. Артист приймав їх і годував та частував дуже радісно, бо вони сприяли йому: з гальорки скажено викликали його на сцену й обсипали гучними навіженими аплодисментами. А такі завзятущі плескачі — це ж була вода на його млин. Молодій Софії Леонівні подобалась ця компанія, бо вона любила студентське веселе товариство. Щодня вона робила приварок до обіду або готувала зо дві зайві порції. А студенти знали за це й часто, добре виголодавшись на лекціях, заходили саме на обід, щоб підживитись смачними та тривними потравами в щедрої господині після піснюкання од обідів в дешевих поганих столових. Виїжджаючи на село, хазяїни запрошували молодих студентів одвідувать їх на дачі в школі, в чудовій місцині, де була й річка, де було чудове купання, ще й на луках та мочарах можна було ходити на влови на диких качок.

Отець Зіновій вибіг на ґанок назустріч гостеві. Молодий гість проворно вибіг по східцях, здійняв картуза й привітавсь до отця Зіновія, не рекомендуючись. Отець Зіновій придивлявсь до гостя й очевидячки не впізнавав його. Але гість був йому ніби по знаку.

— Одже ж ви, отець Зіновій, мабуть, мене не впізнаєте, бо давно мене бачили. Я Левко Гнатович Літошевський.

— А, Левко! То-то я придивляюсь до вас і бачу, що ви мені трохи по знаку! Я вас як бачив ще хлопцем, то потім не бачив вас і до цього часу. Як ви підбільшали й вилюдніли, вже навіть змужніли! Зовсім стали чоловіком, та ще й здоровим поставним чолов'ягою, вдалися в Літошевських, — говорив отець Зіновій, запрошуючи родича в покої. — От і спасибі вам, що ви не цураєтесь родичів і таки родаєтесь з нами, не так, як ваш панотець, що од нас ніби одцуравсь.

— Коли ж ми далеко од вас живемо. Не диво, що мій панотець не їзде до вас в гості. А от, як тільки я перечув через людей, що Флегонт Петрович приїхав до Києва, то зараз і пішов до його з одвідинами, — говорив гість на ході, вступаючи в прихожу.

Отець Зіновій запросив гостя в світлицю. В світлиці поралась матушка, саме стирала з фортеп'яна порох. Вона вгляділа гостя й зараз впізнала ного.

— А! Левко! Слихом слихати — в вічі видати! Як ви виросли та вилюдніли! Я вас одразу впізнала, хоч бачила вас ще хлопцем. Ви з лиця мало й змінились, — промовила Ольга Павлівна, пильно оглядаючи гостя.

Левко Гнатович стояв серед світлині, рівний станом, широкоплечий, височенький на зріст та гарний з лиця. Він і справді скидався на Флегонта Петровича і постаттю, і лицем, тільки був дуже русявий, навіть білявий, з темно-русою борідкою та з ясними русими вусами. Але в його очі були темно-карі, достоту такі, як і в Флегонта Петровича. Тільки на

вдачу він був веселий, говорючий, верткий та жвавий, багато жвавіший, ніж Флегонт Петрович.

— Сідайте ж та розказуйте за себе, за вашого панотця, за вашу матір, — просила матушка.

Левко Гнатович розказав за свого батька, за матір, розказав, що він вже на третьому курсі, вчиться на доктора і їде до батька на вакації. Але по дорозі заїхав побачиться і з ріднею, і з Софією Леонівною, бо вона запрошувала його доконечно заїхати на село й подивиться на її житло десь в школі, чи що.

— А де ж та школа? — нарешті спитав гість. — Цікаво б побачить, як там примостилась Софія Леонівна.

— Та вона ще не в школі, а пробував тим часом у нас, бо школа ще й досі не опоряджена, — сказав отець Зіновій.

— От тобі й на! — прохопивсь студент. — А я оце приїхав на гастролі в Микитяни, бо й я ж трохи артист. Я співаю в українському хорі Лисенка й часом виступаю на його концертах навіть в солах. Та й в оперному хорі я беру уділ вряди-годи.

— Ви ж наш гість і родич, такий самий, як і Флегонт Петрович, — сказала матушка. — Побудьте і в нас на гастролях. Це вам не завадить.

— Де ж це вони ділись, що їх обох не видко? Може, кудись поїхали в гості? — спитав Левко Гнатович.

— Та там десь у садку Флегонт чисте рушницю. Оце хоче йти полювать на качок, — сказав отець Зіновій. — Ходім лиш у садок, то й побачитесь з ним.

Вони усі повставали й пішли в садок. За хатою під старою гіллястою грушею дулею на лавці сидів Флегонт Петрович, а на столі лежала рушниця. Софія Леонівна ходила по стежці й ніби марила про щось на самоті.

— То це ви приїхали? Я чув, що загуркотіло в дворі, і думав, що, певно, приїхав якийсь сусід батюшка, та й не дуже цікавивсь, — сказав Флегонт Петрович, цілуючись з гостем. — Соню! — гукнув він просто в гілля. — А ходи лишень сюди! Приємного гостя маємо.

Прийшла Софія Леонівна і, вглядівши гостя, аж руки зняла вгору з дива.

— А! Левко! Таки додержали свого слова! — аж гукнула вона, йдучи доріжкою, і приспішила ходу, неначе підтюпцем побігла назустріч паничеві.

Левко Гнатович вхопив її за обидві руки й тряс їх довго-довго. Було знать, що в їх єднання та братерство було велике й щире.

— Ото яка шкода, що ми не можемо привітать вас у себе, в своїй дачі, цебто в школі! — сказала Софія Леонівна, примостившись на вузькій лавці рядочком з гостем.

— То вітатимете мене от тутечки під грушею. Хіба ж отут погано? Надісь тут краще, ніж там у вашій школі. А ви вже й забідкались? Га? Еге, так? — сказав гість.

При цих словах він ляпнув її в жарти по руці, що лежала на столі.

Софія Леонівна осміхнулась і з смішками зирнула на матушку: дивіться, мовляв, які в його дурницькі молодечі жарти! Але по її веселих очах було знать, що такі жарти припадають їй до вподоби.

Софія Леонівна розбалакалась з молодим студентом, жартувала, реготалася. Він докладав жартів і вряди-годи смикав її за руку, неначе залицявсь до неї або й женихався в жарти…

Поважний передніший тон у Софії Леонівни десь зник. Під грушею сиділа й теревені справляла з молодим хлопцем неначе не та поважна панія, що приїхала в дім отця Зіновія, а якась інша, і весела, і жартовлнва, що любе й жартувать з хлопцями, а може, й лицятись. Вважлива та кмітлива матушка зараз постерегла ятрівчині норови і вдачу своїм жіноцьким тонким розумом.

— Чи це ви, Флегонте Петровичу, йдете на полювання? Коли йдете зараз, то й мене візьміть з собою. Я люблю швендять по луках, — сказав перегодя гість.

— Хіба з ломакою підете на качок, бо в мене нема другої рушниці, — обізвавсь Флегонт Петрович.

— Та в мене в коморі десь валяється негоденна стара рушниця, — обізвався отець Зіновій. — Держу про всякий випадок: на злодіїв та розбишак, а то й на скажених собак. Часом лякаю ворон на вербах, бо ці хижі хапуни як занадяться в оселю, то помаленьку так і вищезнуть курчата й каченята.

— От і добре. Задля такого вловчого, як я, заваляща рушниця саме підхожа, — сказав гість.

Отець Зіновій пішов через двір до комори; забрязкав ключами, трохи потовкся та понишпорив у коморі. Щось звалилось і брязнуло об поміст; і незабаром вийшов на сонце з дверей комори, неначе з чорної продухвини, отець. Зіновій з старою заіржавілою, але добрящою рушничкою.

В садок поприбігали діти. Левко почав гратись з ними та бігать наввипередки по доріжках, неначе сам змалився й став дитиною. Діти повеселішали, почали реготаться, кричали, аж верещали. Софія Леонівна почала й собі сміятись. Один хлопець поліз на стару грушу, неначе кіт. Левко кинувся за ним в густе гілля, виліз на самий вершок груші й почав там кукурікать, а потім закував, як зозуля. Діти реготались ляскучим сміхом на ввесь садок.

— Ото пустує! Дійсно так, наче малий школяр, — сказала Софія Леонівна. — І йому не завадила б приставлена нянька або й різка.

— Та він і змалку був такий пустун, що "ходив на голові", як приказують на селі. Раз якось, як приїхали ми до його батька в гості, то він перекидався на ожереді соломи сторч головою так, що трохи не скрутив собі в'язів. Він, як то кажуть, якийсь ніби кручений вдався; часом було регочеться так, що аж спазми схоплять його в грудях, і ми даємо йому напитись криничаної холодної води, і тоді він трохи вгамується, а потім важко дише та одсапує, — казала матушка і чогось важко зітхнула.

— Такий вже він навісний та пришелепуватий вдався на вдачу зроду. Що то з його вийде? — казав отець Зіновій і трохи задумавсь.

— А годі вже вам дуріть з дітьми! Ось і рушниця ваша прийшла з комори. Лаштуймось лишень на болото! — гукнув Флегонт Петрович на ввесь садок, неначе затяг якоїсь арії.

Левко зліз з груші й прибіг засапаний, аж почервонілий. В одну мить понабивали рушниці набоями, покликали собаку й рушили з двора. — Та не вихайте так на ході рушницями! Гей ви, вловчі! будьте обачливіші. А то ще котрась рушниця пальне та наробе мені пожежі в дворі, — гукав здалеки отець Зіновій.

— Та не гайтесь там довго! Поспішайте на обід, щоб не довелось нам довго піснюкать! — гукнула й матушка з садка через штахети.

— Добре, добре! Ждіть нас на обід. Нанесемо вам качок повну торбину! — одгукувавсь з-за тину Левко. — А може б, і ви, Софіє Леонівно, потьопались з нами на болота та на очерети? Сидітимете ж тут дурно та з нудьги позіхатимете. А то, може б, дійсно вам, а не нам поталанило застрелить якусь дурну качку.

— Коли ж я наберу болота в черевики та задрипаю спідницю! — гукнула Софія Леонівна з-за штахетів.

— То надіньте чоловікові чоботи та підтикайтесь, та, й гайда з нами по луках! — одгукнувсь Левко з-за тину.

— Йдіть вже, йдіть, та не дляйтесь, а то ще хтось попередить вас та й вистріляє усі качки, а вам зостанеться тільки пір'ячко! — гукнула з садка матушка.

Вловчі пішли до річки навпростець через сукупні огороди й незабаром зникли десь у вербах та соняшниках. В садку одразу стало тихо. Два молоді співаки пішли й неначе з собою понесли і пісні, і веселість. Матушка зараз пішла в пекарню, щоб наставляти борщі та загадать наймичкам патрати й розбирать порізані курчата. Отець Зівовій пішов до клуні. Софія Леонівна зосталась сама в садку, довгенько сиділа на лавці під грушею, а далі знялась з місця й пішла по довгих доріжках та стежечках. В садку стало тихо і здавалось ще тихіше й мертвіше після недавнього веселого балакання та реготу. Тільки було чуть, як десь далеко в гущавині лящали та верещали діти та в гіллі цвірінькали горобці.

На Софію Леонівну найшла задума й нудьга. Вона чомусь пожалкувала, що не пішла з вловчими на левади та луки хоч би подивиться, як вони стріляють та влучають в качок. Живучи в людних

містах, вона одвикла од самотності. Наполягаюча на серце нудьга в цій глушині трохи стурбувала її.

Вже давно сонце звернуло з півдня. А вловчі не вертались. Вже й обід був готовий. Матушка ждала гостей, застелила стіл, накраяла хліба й паляниці, а гостей не було. Вже сонце стало на вечірньому прузі. Усім схотілось їсти. Отець Зіновій випив чарку горілки й почастував гостю, щоб заморить черв'яка, як кажуть на селі; але черв'як не заморивсь і надокучав страшенно. Матушка аж зблідла од втоми та голоду. А гості, неначе зумисне, гаялись та не дуже-то хапались додому.

— Оце лишечко! Чого це вони так довго забарились? — бідкалась вона перед Софією Леонівною. — Вже й борщ умлів, і каша впріла, і печеня з курчат всмажилась. Ото горенько! І борщ перестоїть, і каша перепріє. Мені буде сором перед вами. Вже люде полуднують, затого й вечір буде, а ми ще й досі не обідали.

Але саме в той час загавкали собаки в дворі. Усі кинулись до дверей зострічать вловчих. Усі були раді, бо були голодні, неначе втомлені, аж тлінні. Тлінні були і вловчі од довгого блукання, ледве-ледве волокли задрипані ноги, натруджені на мочарах. Паничеві пощастило: він таки застрелив одну качку в очереті. Флегонт Петрович десь у гіллі влучив в сиворакшу й приніс цю одним одну здобич. Посідали за стіл і уплітали на всі застави і перестояний борщ, і перепрілу кашу, а пересушені курчата аж хрущали на всі покої. Задрипана пещена вловча собака протовпом вбігла просто до стола, а далі попрямувала в опочивальню і вже була ладна виплигнуть на парадове ліжко й простягтись на укривалі для одпочинку. Матушка побігла слідком за нею й одвоювала свої подушки.

Пообідавши всмак, неначе робочі трудовники після важкої цілоденної праці, отець Зіновій, Флегонт Петрович та Левко пішли курити в світлицю. Левкові заманулось співать. Він одчинив свій чемодан і витяг звідтіля чимало писаних та друкованих нот. Йому кинулась в очі арія з стародавньої опери "Стрілець". Ця арія на три голоси здалась йому найуподобніша після недавніх вловів. Отець Зіновій взявся співать басову

партію, Флегонт держав партію секунди. В Левка був гарний високий тенор, і він почав співати партію першого тенора. Почались не співи, а більше репетиція співів. Отець Зіновій зовсім не знав своєї партії й почав передніше од усього вчити її, вигукуючи і вздовж, і впоперек, помиляючись на кожній ноті. Артист сів за фортеп'ян і проказав йому усей спів. Почали справляться: заспівали втрьох, але всі помилялись, бо знали цю арію вловчого не дуже добре. Покої аж гули од якогось негармонічного крику. Все починали арію з початку й не доводили до кінця, та й знов вертались до початку. Врешті якось потрапили довести арію до кінця й почали вже співать її. Усі співці набрались охоти й завзяття. Вони викрикували, скільки було сили, співали арію по кілька раз. Софія Леонівна й господиня слухали-слухали та й слухати перестали, їм остогидли ті крики, те верещання дужих голосів, що ніби не зміщувалось в тісненьких покоях. А баси вигукували з завзяттям: гоп-гоп-гоп! гуп-гуптуп! піф-паф-піф-паф! — так завзято, що шибки в вікнах трохи не дзвеніли.

Матушка затулила вуха долонями. Софія Леонівна, міцніша й видержливіша на нерви, тільки осміхалась. Переспівавши тричі арію, співці знайшли якусь другу арію в тріо і знов почали розбирать та справляться. Знов забренькав фортеп'ян, почались крики та викрики й навіть змагання та лайка. Але чим далі, арія пішла зручніше. Співаки співали з завзяттям, аж самі себе слухали, бо голоси в їх були дуже здорові й чудові. Левко знов знайшов якусь підхожу для їх арію. Після тієї арії вони знов згадали за "Стрільця" і вхопились за його. "Гоп-гоп, піф-паф! гоп-гоп!" неначе аж тріщало й лящало в вухах у матушки. Левко схопився з місця, ходив по залі й на радощах аж махав руками й дриґав ногами.

— Ой коли б вони випровадили того "Стрільця" або в садок, або й десь далі, на луки та мочарі, та там і гопали, про мене, хоч і цілий день! — промовила нишком матушка до Софії Леонівни. — Їй-богу, вже далі не видержу: вуха луснуть!

І вона хапком вийшла з світлиці, затуляючи долонями вуха; а співці, нітрошки невважаючи на неї, тільки осміхнулись і не вгавали, і навіть ні на одну хвилину не спинялись. Арія йшла за арією раз у раз, бо вони саме розспівались. Усі три були співучі й поетичні на вдачу. Зачеплені нерви саме розворушились і роздратувалися. Співці несвідомо почували якусь потребу вдоволить свою співацьку жагу й саме розходились. Вони були ладні співать й вигукувати того "Стрільця" хоч би й до смерку, так він припав до їх співацької вподоби.

— Цур вам, пек вам з вашим "Стрільцем", — і собі гукнула Софія Леонівна, бо й її вуха вже далі не видержували. Вона схопилась з стільця й попрямувала до дверей та й утекла в прихожу.

— Куди ж це ви тікаєте? А хто ж нас слухатиме, як усі слухачі повтікають? — гукнув Левко і, наздогнавши Софію Леонівну, вхопив її за обидві руки та й потяг назад.

Між ними почалась тяганина та войдування. Софія Леонівна пручалась, Левко не пускав і смикав її за руку та цуприкував назад. Ольга Павлівна визирнула з дверей і вгляділа те, ніби дитяче войдування, але схоже на залицяння або й женихання. Вона раптом одхилила голову за одвірок і сховалась з осміхом на устах.

"По якому це воно? — майнула в неї думка. — Чи це воно в їх по-парубоцькій, чи, може, по-сьогочасному, по модному… Щось ця наша невістка трохи заздрінна… в стосунках до паничів. Дуже вже вона вольно поводиться з моїм дівером… А може й з іншими паничами вона так само поводиться…"

Вечірній чай пили вже смерком в садку під старою гіллястою грушею. Після чаю знов почались співи. Чудові голоси дзвеніли, аж розлягались по садку та по левадах. Отець Зіновій давно співав вкупі з добрими голосами й неначе не міг наспіватись, бо в йому таївся теж артист, котрий тільки випадком потрапив у рясу. Він був ладен співать з гарними

співцями хоч би й до півночі. Вже надворі поночіло; наймичка принесла лампу й поставила на столі. Флегонтові Петровичу заманулось грати в карти. До карт запросили й Софію Леонівну. Матушка пішла до пекарні пеклюватись вечерею. Незабаром зійшов місяць. Ніч була ясна та тепла. Картярі грали сливе до глупої ночі. В пекарні була крутанина з вечерею. Наймички крутились, як мухи в окропі, готуючи парадову вечерю для гостей. Гості ще й після вечері довго не лягали спати. Артист та його жінка, як звичайно буває в оперних співців, зучились в місті обідать аж після опери, в другій годині ночі, а лягали спати аж у третій. Їм і тепер не хотілось спати. Вже в глупу ніч все вгамувалось. Світло погасло, і все в домі й в оселі затихло.

Другого дня хазяїни й слуги своїм звичаєм мусили вставать вдосвіта. Усі ходили ніби сонні. Артист і його жінка спали сливе до півдня, бо позвикали в місті спати до дванадцятої години, — до цього раннього ранку в артистів. Ольга Павлівна звеліла наставить самовар. Самовар кипів-кипів та й годі сказав. Артист не вставав і аж хріп у кабінеті. Сіли пити чай самі. Левко встав, прочумався й похапцем сів за стіл до чаю, позіхаючи раз у раз безперестанку. Вже й самовар прохолов, вже й посуд помили й поприбирали на столі, а гості все викачувались в постелі. Матушка пішла до пекарні, щоб загадать Ївзі наготувати, що належалось до обіду. В пекарні знов почалась тяганина. Артист ще звечора просив, щоб йому всмажили на обід сиворакшу. Матушка була гидлива, хоч знала, що люде їдять сиворакш. Довелось Ївзі смажить сиворакшу й качку в риночках нарізко, а курчата окроме. В Ївги побільшало роботи. Маша не помагала Ївзі ні в чому й не бралась ані за холодну воду.

Вона неначе зумисне одмикувала од пекарні, і, забравши дітей в садок, вона тільки походжала по садочку та виспівувала під самісінькими вікнами коло пекарні міські трактирні романси:

А какой-то в сиртуке

Держит Катю на руке,

Целует ее, целует ее.

Она его целовала,

Его цепочкой играла,

Просила часов, просила часов…

— А бодай ти луснула з твоїми "часами"! — промовила Ївга до няньки.

Ївгу аж злість брала, що ця міська наймичка, така сама, як і вона, ні в чому не помагає їй, а тільки виспівує пісень в садку, ніби справдешня панна. Вона якось несвідомо одразу зненавиділа цю міську гордовиту наймичку, для котрої мусила ще й сиворакшу смажить окреме в ринці, бо чула, що в Києві міщани їдять сиворакш та галок. Од завидливості та ненависності до Маші вона зумисне тільки покапала маслом сиворакшу, щоб вона висмажилась на сухар і щоб Маша поламала свої довгелецькі зуби за обідом.

Вже опівдні артист і його жінка повставали й почали вмиватись. Матушка загадала Маші наставлять вдруге самовар, але Маша втекла в садок і очевидячки це хотіла браться за самовар. Друга наймичка, горнична Мотря, мусила сама наставлять вдруге самовар. Самовар стояв на столі до самого пізнього сільського обіду.

Після чаю Флегонт Петрович з Левком знов задумали йти на влови. Обидва були надто падковиті до вловів і дуже любили тиняться по гаях та зелених луках, та очеретах, бо обидва ще й до того любили і зелені гаї, і левади, й луки. Надворі була година. Сонце сяло й неначе манило їх в гаї та луги. Погода сприяла вловам якнайкраще. Обидва забрали рушниці, покликали собаку й знов потяглись понад річкою по гаях та луках вже на другий бік, аж до Білої Церкви. Обидва гуляли по чудових низинах та береговинах між двома пасмами гір та горбів і не дуже-то й квапились стрілять будлі-яку дичину.

Знов довелось ждати їх з обідом сливе до вечора. Матушка вже сердилась; сердились і наймички. Тільки Маша ні на що не вважала, не клопоталась ні за що, і без сорому пішла з Петрусем теж на влови, — на греблю до питля, де вона роздивлялась на молодих офіціалістів, що вряди-годи виходили на ґанок з питля розважить себе з нудьги та й подивитись на гарненьку приїжджу киянку.

Вловчі приблукались до господи вже як сонце стало на вечірньому прузі, задрипані та заляпані багном, але з таким апетитом, що й вовки їм позавидували б. Знов довелось їсти перестояну страву та пересмажену суху печеню. Артистові подали в риночці смажену сиворакшу, але сиворакша висохла, як сухар. Артист трохи не поламав собі зубів і ткнув сиворакшу в зуби своїй собаці. Голодна собака потрощила її в зубах, одразу проковтнула і тільки облизувалась.

Наприкінці обіду приїхали два артисти тенори, Завіновський та Чернявський. Вони були з другого сумежного повіту, їхали до своїх батьків батюшок на вакації й по дорозі завернули до Флегонта Петровича, щоб подивиться на його дачу й одвідать його. Але артистова дача була ще не полагоджена, і вони завернули до отця Зіновія, бо Завіновський доводився йому братом в других. Закусивши й випивши по чарці після дороги, артисти пішли з Флегонтом Петровичем подивитись на школу. За ними пішла й Софія Леонівна, а за нею, як звичайно, посипалась дітвора й поплентались Маша. Оглядівши школу, вони вернулися до отця Зіновія в світлицю покурити та побалакать. Обидва артисти були молоді й ще недавно виступили на сцену. Обидва були високі, довгошиї, тонкі станом, жваві та проворні. Завіновський був чорнявий, аж смуглявий, Чернявський був делікатний, русявий, з карими ясними очима. Завіновський одруживсь з якоюсь артисткою, але вже й розійшовся: вона пішла соб, а він цабе, бо були "обоє рябоє" і обоє були невдатні супряжичі в житті. Він вже був зібрав собі п'ять тисяч карбованців, але, розійшовшись з жінкою, чи з нудьги, чи з досади вже й прогайнував ті гроші.

Отець Зіновій попросив артистів заспівать яку-небудь арію. Артисти познаходили якісь співи в тріо й розпочали співи. Ольга Павлівна й Софія Леонівна посідали й з охотою слухали їх чудові співи.

Але врешті отець Зіновій якось згадав за арію з "Стрільця" і попросив заспівать її, ще й сам пристав до їх. Цей "Стрілець" вже трохи лякав паній. Дужі голоси криконули з усієї сили. Розляглось по покоях: гоп-гоп! гуп-гуп! Вікна в покоях неначе залущали, ніби в світлиці задзвонили в усі дзвони. Ользі Павлівні була невидержка, — вона втекла з покоїв і звеліла подавать самовар в садок під грушу, щоб на такий спосіб виманить цих крикунів з покоїв на простір в садок. Вона знала з досвіду, що на тих співаків часом ніби бувають наслані знахурські крикливці. А крикливці безперечно були наслані — чистим повітрям, поезією чудової місцини, поезією садків та гаїв. Усім заманулось співати й виливать поетичну направу душ в співах та в гуках, та в гармонії чудових арій.

Панії посідали коло стола. Ольга Павлівна поналивала чай в стакани. Але співаки й гадки не мали за чай. Вони знов розпочали свого навісного "Стрільця", почуваючи широкий простір для своїх міцних та дужих грудей. Під гіллям груші, осторонь од стола, вони вдарили голосами так, що сповнили гуком увесь садок, ніби величезний театр. Голоси розглягались і по садку, і по оселі і луною одгукувались, через сумежний з садком вигін, в зеленім старім ліску, одгукувались і по другий бік вигону на високих п'ятьох банях церкви. Люде спинялись на шляху й з дива наче очамріли та витріщали очі на садок, звідкіль ішов якийсь нечуваннй чарівний спів.

— Ну та й репетують! Ну та й ґвалтують, неначе до їх приступає! — гомоніла матушка до Софії Леонівни. — Ще добре, що заманила їх у садок, бо в світлиці й вікна б полускались.

— Це вони неначе прибули на гастролі, їм, мабуть, все уявляється, що вони на гастролях, і на їх, мабуть, найшло сільське натхнення, бо в мене вони ніколи не вигукували так здорово, як оце тутечки в вас у садку, — говорила Софія Леонівна.

Нагупавшись та нагопавшись донесхочу, гості посідали за стіл і хапки сьорбали чай якось нервово, неначе хапались, поспішаючи в театр на службу. Напились чаю й почали розмовлять про артистичні й оперні справи.

Сонце заходило, неначе падало в зелену безодню на далеких очеретах та гаях. Пишнота на рожевому заході, в синьому небі, на зелених лиснючих луках, в синій далечі лісів, на горбах знов викликала в співунів хіть до співів. Надворі було тихо, як у покоях. Шум та гам на селі стишувавсь і ніби замирав. Зелена земля й синє небо неначе дрімали в легеньких сутінках. Надворі потрошку смеркало. Вечірня поезія махнула крилом над садком, над річкою та зеленими очеретами. Потоптаний закаблуками канупер та м'ята розливали пахощі. Резеда ніби розливала тонкий ароматичний солодкий дух, що промикувавсь в повітря поміж гіллям. Співаки затягли чудової арії в тріо. І чудові були їх співи не для публіки, а для себе! Скільки щирого почування, скільки поезії виливалось з їх молодих душ під синім небом! То були щирі й поетичні співи поетичних на вдачу душ, співи щирого артизма й штучннцтва, а не співового байдужного ремества, як здебільшого буває в театрах на сцені, де часто співці одбувають повинність, як селяни одбували колись панщанну повинність.

І Софія Леонівна, і Ольга Павлівна, під подихом поетичного вечора та співів, несамохіть слухали, не розмовляли, неначе зчамріли од співу. Вони обидві позадумувались. Ольга Павлівна зітхнула. На той час вона забулась і за гармидер в покоях, і за клопіт в пекарні. Тихі мелодії, чарівні, як синє небо та рожевий захід, навели на клопотливу та запопадну господиню тиху задуму й поезію. В неї серце несамохіть взрушилось. Щось миле, приємне заворушилось в її серці, в її уяві. Їй чогось згадались і ніби привиджувались давніші часи, молоді літа. Ніби промайнули перед нею чиїсь тіні, приємні, милі, як ті співи, і ніби визирнули з давнини. Задзвеніли чиїсь давні молоді голоси, неначе вони одгукувались з давньої давнини її молодих літ, ніби десь з неба. Вона ніби почула з далекого гаю, як там щебетали пташки, співав соловейко, кувала зозуля, — але десь далеко-далеко… І з тієї далекої далечі неначе

на неї повіяло духом зеленої весни… Вона згорнула руки й задумалась, згадуючи свою молодість, згадуючи поезію свого дівування.

Софія Леонівна, хоч була черства на почування, і собі задумалась. Вона дивилась на молоденького Левка, але… вона вгляділа, ніби уявки, в тінях вечора чиїсь великі палкі й блискучі чорні очі. Майнули чиїсь густі чорні брови. Вона згадала красуня студента, Наркиса Назарова, його чорні очі, захищені довгими кучерявими віями, згадала й зітхнула. Він був далеко од неї…

Вона так само запрошувала й його прибуть до неї в гості на село на дачу. І їй чогось в цей час заманулось, щоб він прибув оце зараз, таки цього вечора… щоб подивиться на ті пишні очі отутечки, під цим зеленим гіллям, під тихим сяєвом вечірнього неба. Вона насамохіть зітхнула. Поезія співів, поезія вечора промкнулась і в матеріальну душу, і в серце цієї Мессаліни під гіллястою грушею.

А співаки доводили до кінця свої співи. Арія наприкінці пішла в піано, а далі в піаніссімо, тихе, делікатне, замираюче. Співи неначе впадали в дрімоту і ніби засипали од солодкої втоми солодким сном, і вже лунали снами мрій та чарів, золотих, легеньких, як марево, гарячих літніх днів.

Хазяйновита господиня заслухалась і сиділа мовчки, похиливши голову. В її клопотливій душі все ворушились, як золоті пасма марева, якісь приємні тіні, якісь милі згадки. Софії Леонівні страшенно забажалось зараз побачить чорноокого красуня, заманулось, щоб він стояв тутечки під гіллястою грушею попліч з Левком, щоб вона могла дивитись на ті виразні чорні палкі очі, милуваться молодим гарним видом красуня.

"Чи приїде ж то він до мене на село? Ой, коли б приїхав! А я ж його запрошувала, аж благала!" — думала та гадала молода Софія Леонівна, розкидаючи думи та гадки за недавній минувший час у Києві.

III

Після чаю хазяїн витяг з шухляди в столі карти й став прохать артистів пограти. В матушки аж у душі похололо.

"І де ж то класти їх спать? І що стелити їм, коли в покоях і так повно гостей, неначе напхано!" — думала вона, перемиваючи посуд.

Але як не намагавсь отець Зіновій, артисти одмагались, бо самі добре знали, що їм нема де ночувать. Та й найнятий візник хапавсь і не згоджувався ночувать. Як тільки місяць підбився вгору, вище од лісу, артисти попрощались і виїхали з двора.

— А що, отче Зіновію, — промовила Ольга Павлівна нишком до чоловіка, — заходжуйся лишень швидше коло школи. До наших гостей, певно, наїжджатимуть гості щодня. В нас в покоях гармидер, безладдя. Наші гостоньки сплять сливе до півдня, а лягають опівночі. Ми не висипаємось, наймички недосипають ночів і вже ремствують. Переводьмо швидше їх на нову господу й на їх хліб: нехай їх гості їздять до їх, а не до нас. Ти ж знаєш, що тут поблизу в околиці аж вісім оперних артистів, ще й капельмейстер петербурзької опери прибув оце до брата з жінкою. Як сунуться усі з одвідинами до нас, та ще саме в жнива, то я збожеволію од клопоту. Ще, може, й петербурзька капельмейстерша задумає завітать до нас з одвідинами. Та ще, надісь, і професор петербурзької консерваторії приїде на вакації додому в Канівщину. Я не знаю, як і вітать тих професорів, бо зроду й не бачила їх. Може, воно щось таке завбільшки, як будлі-який князь або граф, чи що.

— Зате ж мені весело. Ото шкода, що Завіновський та Чернявський поїхали! Був би оце в карти пограв всмак. Саме підхожа партія, — говорив отець Зіновій.

— І добре зробили, що догадались та поїхали. Тобі тільки б бавиться з ними та верещать. А на мене спадає усей клопіт і в покоях, і в пекарні.

В мене вже голова ходором ходе, а ти собі походжаєш та гукаєш пісень з ранку до півночі. Он жнива вже починаються: сьогодні вже приходили настоятелі на жито та на пшеницю, щоб жати за сніп.

— Може, ти й правду кажеш. Настоятелів на жито вже не приймай: я вже згодив на жито женців. Завтра сам покличу майстрів до школи, бо волосний длятиметься й одкладатиме, хто його зна й доки, — говорив отець Зіновій.

Другого дня зрання він послав наймита з возом привезти піску та глини, сам пішов до майстрів, покликав мурівщика й ушивальника. Мазальниць напитали поблизу. Артист щедро заплатив майстрам з своєї кишені. Майстрі кинулись і за один день очепурили школу. Молодиці насилу обмили багно на підлозі, не митій рік: і піском шарували, і ножами шкребли, доки дошкреблись до дерева. Через день Флегонт Петрович з жінкою розпакували свої завиніння, щоб розташуваться в школі з своїми манатками.

Матушка познаходила свої цицові білі завіси од вікон і почепляла їх на вікна в школі. Парти повиносили трохи в сіни, трохи в повітку. В меншому покої Софія Леонівна поставила двоє ліжок. Більший клас став замість світлиці. Машу притулили в пекарні, де взимку жив вчитель, котрий виїхав на літо кудись до батька. Ольга Павлівна понадавала доволі усякого посуду і до печі, і для мочіння та прання плаття, і до всього. Левко таки багато допоміг в роботі коло вбирання покоїв. Старі зчорнілі образи, давно перенесені в школу з старої церкви, перемили й повішали в світлиці. Великий старий зчорнілий бозна-колишній образ Ноя й трьох синів теж обмили. Левко витер його цибулею, — образ пояснішав, і дуже давнє гарне малювання європейсько-польської школи виступило ясно й виразно. Образ був здоровецький, постаті були намальовані сливе на людський зріст. Ной, підвівши очі вгору, благословляв своїх синів, Сима й Афета, котрі поставали навколішки й понахиляли голови. У Ноя борода була намальована така здорова та широка, неначе маляр причепив йому до лиця сніп вівса. В Сима й Афета бороди теліпались такі завбільшки, як куделі білої вовни. Ці сини з білими куделями неначе присіли перед Ноєм і

щулились; а середущий Хам гордовито стовбичив осторонь, намальований окреме, мов якийсь стоян, і був намальований з чорними кучерями, з короткою, ніби паничівською кучерявою борідкою. Батько й два сини були білі на виду, з малиновими устами, а Хам стояв чорний, неначе циган, і витріщав здорові очі кудись в далеч, набік, ще й держав у руці якусь патерицю, ніби циган файду. Ной стояв, ніби закутаний в синє простирядло. Сим і Афет неначе понапинались рожевими ряднами, а Хам напнув якесь обчикане вузьке червоне убрання й стояв, мов циганський джиґун з файдою в руках. Над головою в Ноя видно було напис великими церковними буквами: "Святый и праведный Ное". Цього Ноя почепили на стіні проти вікон.

Левко й Флегонт почепляли в двох кутках школи вершки з стародавнього іконостаса з старої церкви з різаними прозорими колонками з виноградного листу й синіми китяхами ягод, а на покуті почепляли рядками старі зчорнілі образи. Матушка почепляла пустовітівські та кролевецькі рушники на кіотах в двох кутках. Софія Леонівна понавозила картатих плахот, позавішувала ними деякі вікна й порозстеляла замість килимків: вона любила пістряві та квітчасті перські матерії.

Школа побілішала, покращала й повеселішала, але дуже скидалась на якийсь церковний музей або церковне "древнехранилище", повне усяких стародавніх образів та збляклих парчевих тканок. На стінах в школі нігде не було видно ні географічних карт, ні глобуса; нігде не було ані однієї книжечки. Тільки дешевий стінний годинник теліпавсь на стіні з однією гирею та стримів на шафі один здоровий старосвітський плисковатий каламар з уткнутим пером. І це стародавнє знаряддя так само неначе було дано в музей якимсь давнім парохом ще за часів панування Польщі на Україні, бо ці місця зараз на південь од Василькова ще так недавно належались до Польщі. Каламар був такий завбільшки, як ті тикви-гарбузи, що теліпаються в прочан коло пояса з водою в дорозі до Києва.

Переноситься зараз в школу не схотіли: підлога була мокра як хлющ. Од підлоги парував якийсь важкий дух, наче сморід. В школі тхнуло ніби кізяками та загородою, бо хлопці наносили на підошвах кізяків, що всисались в дошки цілий рік. Поодчиняли усі не позабивані вікна, поодчиняли настіж усі двері. Маша, як городянка, аж носом крутила, походжаючи по пекарні. Постановили переноситись другого дня вранці, і усі гуртом вернулись через город додому.

Тільки що вони увійшли з току на подвір'я, в одчинені ворота в'їхав мужицький кінський віз. Сусіда Грицько ньокав на коні. На простому возі, на соломі, сидів білявий пан. Коло його сидів маленький хлопчик, схожий на його, а в ногах стриміла здорова вловча клаповуха собака з здоровими каштановими вухами. А коло собаки стояли чималі картини, притулені збоку, завинуті в простирядло. Коло пана збоку лежала віолончель, так само завинута в парусиновий мішок.

— Що це таке до нас їде? Чи якийсь подорожній чех-музика з бандурою, чи що? — сказав отець Зіновій.

— От і добре! Матимемо обід з музиками, — обізвався артист. — Це якийсь музика, певно, сурганиться в Київ, мабуть, в літній садовий оркестр.

— Але що ж то в його за плисковата коробка стоїть, притулена до полудрабка? — сказала Софія Леонівна.

— Мабуть, якісь цимбали або жінчина арфа. Певно, і його жінка трундикає на цимбалах в оркестрі. А може, — сказав отець Зіновій — і не встиг скінчить, бо всі впізнали, хто приїхав.

— Чи це ти, Льоню! — гукнула до його здалеки матушка.

— А хіба ж ти мене не впізнала? Це ж я приїхав на гастролі в ваші Микитяни і до тебе, сестро, в гості, і до школи на дачу до артиста, — гукнув з воза Леонід Семенович Лагодзінський низовим хрипким басом.

— Ти напнув відлогою голову так, що тільки твого носа видно, а я тебе й не впізнала здалеки, — сказала матушка.

— Го-го-го! Здорові були, Леоніде Семеновичу! Де це ви доп'яли таку фараонову колісницю? — гукнув весело отець Зіновій.

— В містечку. Зате ж фараонова колісниця не дорога. Можна нею хоч сорок рік катать по степах аравійських слідком за Мойсеєм. Не дорого коштувало б і сорокалітнє тиняння по пустині, — говорив повагом Леонід Семенович. ставши на ввесь високий зріст на возі в широкому дорожньому парусиновому пальті з гострим узирем відлоги на голові, неначе він напнув на голову ворочок для сира. Він в цьому убранні скидався на ченців XI віку, яких малюють на образах.

— Що ж то в вас коло козел? Чи гусла, чи цимбали? — спитав отець Зіновій, охочий до жартів.

— Та то ж я привіз тобі, Олю, дві картини. Адже ж ти колись просила мене намалювать тобі дві картини, — обізвався гість повагом.

— Ага! Пам'ятаю. Спасибі. Та оце такі здорові картини намалював для мене?

— Атож! Щоб було що принаймні чеплять на стіни. Я не люблю малювать дріб'язку.

Гість зліз поволі з високого воза й плигнув додолу, держачись за налюшник та кінчик стягела в полудрабку. Він зсунув відлогу й почав щільно та міцно цілуваться передніше од усіх з сестрою, а далі з усіма.

— Чи це ти, Флегонте Петровичу, ще не на дачі в себе? не в школі? — спитав гість.

— Та там такий сморід, що аж у носі круте, — сказала Софія Леонівна й теж цмокнула його в щоку.

— А я оце думав побуть трохи в Олі, трохи в вас на дачі, доки будень, а в суботу чкурнуть до батька, бо я одпросився на два тижні до рідні, — говорив гість.

— То й побудеш і в нас на дачі. Ми, надісь, завтра й переберемось, як школа трохи висмердиться, — сказав Флегонт Петрович і зняв хлопчика з воза, поцілував і поставив долі.

Собака плигнула з воза сама. Отець Зіновій взяв у руки віолончель та картини, і всі гуртом пішли в покої. З покоїв вискочив артистів сетер і наче з дива витріщив очі на привезену собаку: де ти, мов, взялась така гарна та пишна в оцій глушині?

Прихожа зашуміла од натовпу. Господиня була рада братовому приїзду, бо брат був веселий, розважав її в сільській глушині, ще й привіз чудову прикрасу на стіни. Увійшли в покої, трохи побалакали й пожартували. Господиня зараз запросила усіх в столову на обід, бо знала, що брат здороживсь і, певно, в його й ріски в роті не було од раннього ранку. Вона знала, що цей артист був, як птиця небесна, що він ніколи не бере з собою поживку в дорогу; знала, що в його зайві гроші неначе муляли йому в кишені. І справді, щоб збутись цього клопоту, він завжди накликав до себе в гості півчих з урядовців, пив з ними в товаристві чай, ставив їм могоричі й гайнував зайві гроші до решти. Артист любив веселе товариство, любив до глупої ночі сидіть з гістьми, випивати по чарці й щось теревенить або когось приставлять та передражнювати. Він трохи скинувсь на старосвітську людину.

Леонід Семенович встав і попростував до столової. Високий на зріст, рівний станом, з чималими темно-сірими очима, з куделею русого цупкого, як дріт, волосся на голові, що спадало хвилями аж на плечі, він черкнувся об одвірок низеньких дверей тією дротяною куделею і зараз втирив очі в графин з горілочкою. Отець Зіновій знав за його смак і почастував здоровецькою чаркою. Другу чарку патлатий артист налив вже сам і вкинув її в рот, ще й збляклі повні губи навіщось всмоктав у рот.

— Олю, серце, чи нема пак у тебе свіжого сала, та ще й почеревини, щоб закусить? Люблю сало, як циган. Нема смачнішого заїдку після горілки, як сало.

— Є, є! Де вже пак, щоб на селі не було сала. Вже що-що, а сало є. Адже ж я тобі колись слала в Петербург по пошті шматки свіжої почеревини, — сказала Ольга Павлівна, і пішла до шафи, та й поставила на стіл полумисок з четвертинами свіжого сала.

— От і спасибі тобі! Чудове сало! От покушай, Флегонте! Пам'ятаєш, як ми було принесемо з пошти оцю запорозьку харч та ради сала зараз смикнемо по чарці та й закусюємо? Без сала я б пропав в Петербурзі, — говорив з повагом низовим басом Леонід Семенович.

Флегонт Петрович не осміхнувсь, а якось розтяг свої рожеві повненькі уста, гарні, як у панни, і собі простяг руку до сала.

Леонід Семенович не був зроду дуже простий, та в столиці трудно було й спроститься. Але він любив удавать з себе людину просту, навіть старосвітську, любив удавать давнього запорожця або поважного селянина і завсігди говорив українською мовою. Але часом в цій простоті трохи переборщував. Усяких салонових церемоній та панькання він не любив і вважав на їх, як на панські вигадки та витребеньки. Загалом сказать, він неначе приставлявся простою людиною, неначе грав роль селянина повсякчас і в себе вдома, і в гостях. Він мав великий потяг до співів та мальовництва, покинув науку всемінарії вже в вищому класі,

поїхав в Петербург і записавсь у консерваторію. В вольні дні він ходив в мальовничу школу, що при Академії художеств, і потроху вчивсь малювать. Ще змалку він не любив книжок, але зате сливе цілі довгі дні влітку сидів за мольбертом, змальовував скелисті береги по Росі та чудові поетичні закуточки з надзвичайною для хлопця терпеливістю. Бувши в консерваторії, він вибрав собі віолончель, бо в консерваторії, окрім співів, кожний студент повинен ще потроху вчиться грати на будлі-якому інструменті. Леонід Семенович вибрав собі віолончель, як інструмент незавальний, щоб можна було брать з собою на село, приїжджаючи в Канівщину до батька на вакації.

Але на його безталання, після виходу з консерваторії в його збавився голос: став трохи хрипкий та сипкий. В оперні солісти він вже не годивсь і спочатку мусив стати за хориста. Плата була мала, а роботи й тяганини було багацько. Він напитав собі місце регента та вчителя співу в одному місті під Москвою, але незабаром посварився з соборним протопопом і з директором, перейшов у друге місто, а далі в третє. Його скрізь знали як непомирливого та упертого чоловіка, а начальство не любило його за те, що він оступався за малих півчих, котрих погано харчували соборні економи. Через це він скрізь заводився й гризся з протопопами. Він корився гімназіальним директорам доти, доки вони поводились з ним, як з рівнею. Але як тільки начальники поводились з ним, як з залежним од їх слугою, він заводився з ними, сваривсь і зараз забирав свої манатки та й тікав на інше місце.

В той час він служив за регента в Києві в архієрейському хорі і в двох гімназіях за вчителя співу. В останній рік його вчення в консерваторії Флегонт Петрович прибув до Петербурга й записався в консерваторію. Земляки поєднались, побратались на чужій чужині й стали великими приятелями, а згодом вони стали ще й сватами.

— Одже ти, Льоню, нічого не писав нам за свою жінку. Чи вернулась пак вона з Петербурга, чи й досі там байдикує? — спитала матушка в брата.

— Ще б пак писав за таку Мелегерію Султанівну! Чи варто ж за неї писати? Дав їй опрічний пашпорт, та й нехай собі тиняється по столицях, коли пішла в світи. Цур їй, пек їй!

— Невже ти таки наваживсь розійтись з нею? — спитала сестра з спочуванням до братового горя.

— Атож! Як же я житиму вкупі з нею, коли вона сливе щовечора прибирається, прилизується й ходе на плебейські бали в Царський сад, в Шато. А з балів вертається в третій годині, ще й якісь кавалери завжди приводять її додому. В останній раз, як вона чепурилась перед дзеркалом, дитина прибігла та й припала їй до колін. А вона як пхнула хлопця, то він покотився, як цуценя, і об стіну вдаривсь. Не прийму я її. Та й вона, надісь, не схоче вертаться до мене, бо в столицях веселіше й догідніше життя для такої особи, — сказав він з осміхом.

Леонід Семенович оповідав за це своє горе з смішками й жартами. Це була його звичка. За все, навіть за свою жінку, за своє лихо, він говорив з жартами, хоч під тими жартами ховалось горе, ховалась драма його життя. Сестра зітхнула. Флегонт Петрович задумавсь. Задумавсь і веселий отець Зіновій. Усім було шкода родича. Леонід Семенович був естетик од насіння й до коріння ще змалку; він дуже любив гарні цяцьки, гарненькі картинки, кольорові писанки. За гроші, що батько давав на гостинці, він тоді ще, як був малим, купував картинки та усякі малюнки, та хусточки, де були вибиті гарні квітки, тюльпани та маківки. Усе гарне та квітчасте надило його до себе ще змалку. Наглядівши біляву красуню десь у Тулі, він навіть і не розпитував гаразд про неї й зараз оженився, бо вважав тільки на її гарну вроду, а про її вдачу навіть не питав ні в кого. "Хоч під лавкою, аби жити з гарною панянкою; хоч під дровами, аби жити з чорними бровами", — каже українська народна приказка. І він вчинив по приказці. Природжена естетичність, природжений потяг до всього гарного, до краси й запагубила його вік. Його жінка була пещена, мазана красуня, була гарна животина, а не людина. В неї, потай і не потай од чоловіка, тягся роман за романом, лицяння за лицянням, доки за це не пішла чутка по всіх усюдах і дійшла й до чоловіка.

— То ти розпочинай діло за розвід. Візьми та розведись з нею, то й лиху буде кінець, — сказав Флегонт Петрович.

— Коли ж вона не згоджується, а силувать її не можна ж. Певно, має на думці показиться, поки молода кров грає, а як підтопчеться, то й вернеться до мене. Але я її зроду-звіку не прийму. Вона мене зрадила, занапастила мене й остогидла мені, — сказав Леонід Семенович.

— Це ви так тільки говорите. Одже ж приймете, яквона приїде до вас, — сказав отець Зіновій.

В сірих ясних Леонідових очах блиснуло щось гостре. Стальовий блиск мигнув і зник в одну мить. Він був упертий, завзятущий і невблаганний і за обиду й кривду не дарував нікому.

— Як приїде до мене, то й піде туди, де й була, коли їй завадило в Києві; а я не стерплю такої обиди, — сказав він з осміхом.

— Це ви тільки так говорите. "Як буде каяття, то буде й вороття", — сказав отець Зіновій.

— Ой смачний же в тебе, Олю, борщ з курятиною! — промовив Леонід Семенович, покуштувавши борщу з тарілки. — Нема в світі смачнішого наїдку, як сало та ситий добрий борщ. Оце так козацька їжа! Оті солоденькі потрави, оті пундики та лагоминки — то все наче трава. Як дві тарілки борщу, то я вже й пообідав. Цим я тільки й живлюсь.

І справді, він виїв дві тарілки борщу й потім ще з'їв шматочок печені, а до третьої потрави й не доторкався. Зараз по обіді Леонід пішов у прихожу, розкутав з простирядла картини, вніс у світлицю й поставив на канапі проти вікон. Картини були здорові й гарненькі. На одній були намальовані дівчата, що танцювали козачка під ворітьми коло садка; на другій було намальовано озеро й Альпи, а над озером на березі стояв

будинок, де на лавці сиділи панія й пан, а дитина ніби задивилась на воду, держачи ляльку в руках.

— Олю! — гукнув артист на всі покої низовим басом. — А йди лишень сюди та подивись на картини!

Ольга Павлівна швиденькою ходою увійшла в світлицю й кинулась до картин, бо так само, як і він, дуже любила картини.

— Оця мені сподобніша: я люблю озера та гори, а оті дівчата та лобурі парубки хоч і гарно намальовані, але нам, селянам, вони невдивовижу, бо ми їх щодня бачимо. Та яка ж краса і в тих сояшниках та пшінці, ондечки за тином? — сказала матушка.

— Потривай лишень, ось я винесу їх надвір в садок, а ти подивись на їх у вікно, — сказав Леонід Семенович.

Він ухопив обидві картини, пішов у садок і почепив на сучках на вишнях. Картини покращали вдвоє. Вода в озері аж лисніла. Хвильки на березі аж біліли. Дівчата й хлопці неначе сміялись і манячіли, ніби маленькі ляльки, поначіплювані в зеленому гіллі.

— Чи ви їх продаєте, чи дурно роздаєте? — спитала Софія Леонівна в маляра.

— Я їх вже понавозив братам чимало, а в себе обвішав усі стіни, так що й курці нігде клюнути. Коли вони вам сподобні, то я й вам щось намалюю. Продавати якось ніяково, і таки шкода, та ще як мені сюжет дуже припаде до вподоби. А вольного часу в мене так багацько, щойого нікуди дівати. Які вам до вподоби? Чи дівчата та хлопці, чи Альпи? — сказав Леонід Семенович до Софії Леонівни, запалюючи папіросу.

— Обидві гарні. Я люблю й дівчат та хлопців… — прохопилась вона й трохи не сказала, — і студентів, — але якось вдержалось слово на кінчику язика.

Він робив папіроси й пахкав раз у раз, не перестаючи, та все щось говорив, про щось оповідав. Папіроса гасла, а він знов тер сірнички та її запалював, все пахкав безперестанку та все говорив. Він розказував за артистів або за усяких регентів, за хори, за півчих, за усякі співи й більше ні за що. Іншої розмови в його не було. Ця однобічність розмови скидалась на мономанію і згодом обридала так, що всім, а більш од усього націям, була невидержка його слухать, і вони втікали з світлиці. Як він був веселий, то любив оповідать ще й передражнювати ті особи, за котрих говорив. Це передражнювання він так штучно удавав, неначе й справді грав будлі-де на сцені в театрі.

— Як же ви там живете в Києві? Чи добрі до вас ченці? — спитав отець Зіновій.

— Поки що вони до мене добрі, але я до їх не дуже добрий. Тільки економ на півчеській, отой отець Пафнутій, вже мені трохи остогид. Коли не прийду справлять півчу, він усе стовбиче в дверях, або підслухає під дверима, або зазирає в двері з-за одвірка. Після співки оце сяду та й балакаю з великими півчими, найнятими дрібними урядовцями з канцелярій, а він усе висовує свого гострого носа з-за одвірка, підслухає, про що ми балакаємо, та підглядає, чи не стоїть часом в нас пляшка на столі. Оце позавчора якось сидимо, та й забалакались до смерку. Коли дивлюсь, аж з-за одвірка вже висовується його довга ключка, неначе журавель висовує свого дзьоба. Покаже дзьоба та й сховається, а ми все сидимо та балакаємо. Він, певно, не втерпів, одхилив другу половинку дверей…

Леонід Семенович схопився з місця, налапав на столику-косинчику в кутку стару батющипу скуфію, почимчикував в кабінет, надів скуфію, накинув наопашки батющин кафтан, закинув патли за вуха, стулив долонею невеличку борідку, згорнув навхрест руки на грудях і почав

виглядать з-за одвірка: висуне голову та й сховається. Потім помалесеньку, неначе закрадалась лисиця до курей, увійшов у двері, згорбившись та скорчившись в три погибелі, ще й ступав на ході навшпиньки. Він розтяг губи сливе до вух і так змінив свою постать та обвід лиця, що й справді скинувсь на якогось монастирського шпигуна-слимака.

Всі зареготались. Навіть поважна Софія Леонівна засміялась. Леонід Семенович був таки добрий штукар і вмів дуже штучно удавать усяких людей усякої верстви.

— Господи Ісусе Христе, помилуй нас! — промовив Леонід Семенович тоненьким підлесливим голоском. — Чи все в вас гаразд?

— Амінь! Усе гаразд, усе! Тільки нема по чарці після співки, щоб гортань промочить, — вже гукнув Леонід Семенович басом і випроставсь на ввесь зріст.

— По нашому уставу це не полагається, хіба тільки в великі святки в трапезі полагається по одній красовулі, — сказав Леонід Семенович, знов згорбившись та підсолодивши голос.

— А я думаю: дай налякаю оцього непроханого наглядача, — заговорив він вже своїм голосом. — Та обернувсь до вікна, заглянув та як гукону ніби з дива: "Отець Пафнутій! Он отець намісник іде в клобуці; коли в клобуці, то це він, певно, ходе по чернечих келіях". Як стрепенеться мій шпигун, як шугне в двері! — "Ой, господи Ісусе Христе! А в мене ж на столі пляш… Були в гостях сусіди ієромонахи", — каже він з переляку. В його, мабуть, саме тоді стояли на столі пляшки з наливками, бо він дуже любе наливки. Аж тут і справді в сінці присурганивсь о. намісник. Ледве несе свою ситу гладку особу.

Леонід Семенович накинув на голову бриля, що лежав на фортеп'яні, вернувсь в кабінет, вхопив сестрину чорну хустку, що висіла на стільці,

напнув її на бриль, ніби чернечу намітку, випроставсь на ввесь зріст, задер голову, випнув черево, напиндючивсь і повагом увійшов у двері. Кінці хустки коливались та метлялись по обидва боки. В його в одну мить ніби виросло таке черево, неначе він підмостив під кафтан діжу з тістом. Ступивши повагом кільки ступенів, він коливавсь на обидва боки, ще й придержував обома руками пузо, цей осередок чернечої ваги й вартості.

— А ви, отче Пафнутію, тут? — гукнув він низьким басом, ніби голосом ситого й гладкого чернецького начальника.

Постать була така смішна, така химерна, що всі реготались, аж сльози виступили з очей. Метлялись кінці хустки, коливалось і черево. Уся здорова постать неначе хиталась на ногах од великої ваги чернечого черева.

— А ви, Леоніде Семеновичу, на співці? — промовив він до мене з порога.

— А тут, — кажу. — От і добре, що я зострівся з вами. Мої півчі нарікають, що їх годують пісним борщем з лободою та з тарханами… А він до мене: "Та то вони вигадують! В монастирях спасаються не тархани, а ченці та спасеники-прочани, та люде божі. Цьому неправда", — каже він до мене та й головою затріпав, аж намітка заколивалась.

І Леонід Семенович показав, як намісник затріпав головою. Кінці хустки зателіпались, неначе він замахав здоровецькими вухами. Вийшло таке смішне опудало, що матушка аж покотилась на канапі од реготу. Софія Леонівна. по своїй вдачі здержлива та поважна, не могла на цей час здержаться й зареготалась на всю світлицю. Діти аж вищали од реготу.

— Он скинь оту намітку, бо вмру од сміху! Цур тобі, пек тобі, як розсмішив мене! — говорила сестра, аж червона од реготу.

— Що це ви вигадуєте на нас? Я, Леоніде Семеновичу, чув це про вас не вперше. Це якась пеня на нас, та ще й надаремна, якась намога, якась причепа, хто його зна й за що. Я буду жаліться на вас архієреєві. Побачимо, хто виграє, а хто програє. Не буде Галя, то буде другая, — гримів Леонід Семенович докірливо басом на всю світлицю та все тріпав хусткою, неначе пейсами.

Сестра схопилась і зняла з його ту хустку. В неї од реготу виступили сльози з очей.

— Гляди лиш, щоб тобі та намітка часом не пошкодила, — сказала сестра.

— Ого! нехай тільки мене зачепе. Я втирав носа кращим од його псяюхам; утру носа й йому. Не злякався я його й не боюсь.

— "Не бійсь, та стережись", — кажуть в приказці. Він може вам пошкодить, — обізвавсь отець Зіновій.

— Нехай шкоде! не дуже-то мені завгорить! Не я шукаю місця, а місце шукає мене. Я вже чув, що цей нахабний калугер вже підставляє мені під ноги стільчика, де тільки зможе. Але я йому цього не попущу й не подарую нізащо.

По його очах було видно, що він і справді не любе нікому попускати й дарувать. Сестра знала, що він нікому й ніколи не дарував і через це мусив часто мінять службу. Вона одразу ущухла й замовкла. Замовкли усі, тільки діти в кутку ще верещали й пустували поти, поки матері не впинили їх і не випровадили в садок.

Леонід Семенович сів у крісло, запалив папіросу й почав оповідать і за своїх начальників, і за артистів-співаків, і за всяких регентів. Він було як почне ці оповідання, то вже не спиниться. Оповідання тяглись без кінця одно за другим та все за співи, та за співців. За інші речі та за інших

людей він не любив розмовлять. То була в його ніби якась однобочність вдачі, може, й манія.

— В Подольському хорі тепер регентує якась вимочена в квасу кислиця, бо й мордочка в його, як кислиця. Це ледащо переманило в мене оце недавно два баси. А само мале, дрібне та заниділе, нужденне, миршаве, але зависне, зле та опришкувате! Як справляє хор, то аж стрибає, неначе його хтось припікає в п'яти розпеченим залізом. Пищить та верещить тоненьким голоском, неначе порося в тину. Як тільки котрий дискант не доносить або переносить або котрий альт зарізнить, то він скіць до його та камертоном лусь по лобі! Скаче на всі боки, як заєць, ще й тріпає руками, неначе сполохана курка крилами, та так і сипле раз у раз навкруги помордаси, потиличники та поляпаси.

І Леонід Семенович, звичайно млявий, зайорзав на кріслі й показував, як той регент кидається на всі боки та дає поляпаси.

— А от в Петербурзькому хорі, в Ісакія в соборі, був регент так регент! Високий, поставний, здоровий та тихий, рівний, поважний.

Сестра знала, що як він почне розмову за всяких співаків, то не сплоха спиниться. Вона почала позіхать. За нею позіхнула Софія Леонівна, а потім і Флегонт Петрович позіхнув на всю світлицю після смачного тривного поживку. А Леонід Семенович все тяг своє оповідання рівним одногучним та одноманітним басом.

— Так отой регент, от так регент! Цей не собачка-дзявкало, що й сюди дзяв-дзяв, і туди дзяв-дзяв! та круть-верть на всі боки, як муха в окропі! Цей регент справляє хор повагом, так достоту, як я! — сказав він з почуванням своєї вартості, трохи збільшеної.

— Та годі вже тобі за тих регентів! — аж крикнула на його сестра, бо їй вже осточортіли ті оповідання. — Говори за щось інше й цікавіше!

Вона була нервова людина і вже насилу-силу видержувала ті нецікаві для неї оповідання. А Леонід Семенович нітрошки не вважав на неї й тяг далі басом, неначе якусь товсту колоду, котра шипіла десь по піску або по землі й наводила сонноту та дрімоту на слухачів.

— Оцей регент так знає своє діло, вміє справлять півчу, неначе в мене вчивсь. Як співи йдуть вгору, так він піднімає руки вгору, неначе знімає їх до бога. Певно, бачив, як я часом в Петербурзі ставав замість регента в Ісакія.

І Леонід Семенович розставив руки й зняв їх, неначе до бога, ніби ширококрилий орел, що насторочився підняться високо вгору й махонув дужими крилами.

— А як підуть співи на тихіше, цей регент спускає руки нижче; а як ще тихіше, цей регент спускає руки нижче; а як ще тихіше, — то тільки воруше пальцями та все шепоче: "Тихіше, тихіше…" — ще й очі заплющує…

Леонід Семенович і сам поволі спускав руки нижче, простягнувши їх на всю довжину, закинув назад голову, заплющив очі й помалесеньку ворушив заразом усіма довгими тонкими пальцями та все стишував голос та шепотів: "Тихіше, тихіше…" Він неначе й сам засипав або замирав. Але засипали і його слухачі. Усім так надокучили його довгі ті оповідання, що всім хотілось криконуть: та годі вже, бо остогидло!

Сестра вже не видержала далі, схопилася з стільця й крикнула: "Ой годі вже, годі, бо мені вже нудно!"

Вона втекла в двері, а Леонід Семенович ні кришки не вважав на неї: все сидів, закинувши патлату голову, й тріпав пальцями, все заплющував очі й шепотів: "Тихіше, тихіше, тихіше… цисс…сс".

Це "цссс...сс" розсмішило й розбуркало дрімаючих слухачів. Вони недоброхіть засміялись і самі неначе прокинулись. Отець Зіновій знав, що цей артист ладен тягти таке оповідання хоч би й до смерку. Щоб його спинить, він раптом затяг церковної великодної пісні. Голос його загримів і одразу розбуркав Леоніда Семеновича. Флегонт Петрович і Левко несамохіть пристали до їх. На співаків неначе спало натхнення. Знов розпочались запеклі співи. Світлиця загула, аж в садку залунало.

"Ну тепереньки знов ревтимуть до смерку, — подумала Ольга Павлівна. — Ой коли б швидше здихатись цього клопоту! Коли б гості мерщій переходили на своє самостійне житло, бо вже мені невидержка далі. Це кара божа, а не артисти".

— Чи ти пак, Флегонте, пам'ятаєш артиста, баса Шакулу, того, що співав разом зо мною в опері? Це той, що було співає арії, неначе галушкою вдавивсь. Отак-о! — сказав Леонід Семенович, перебиваючи співи, і завів арію зовсім таким голосом, як той Шакула, неначе й сам галушкою або давлючою грушею вдавивсь.

Але Флегонт Петрович не вважав на його питання й тяг дрібний спів далі, щоб зумисне перебить його нудні оповідання й приголомшить його. Оповідач побачив, що втратив вважливих слухачів, замовк, а далі й сам незчувся, як пристав до їх. Веселий голосний всликодний спів неначе й його заметив охотою до співів і одразу пробуркав у йому природжений артистичний потяг до співання. Він вже забув і за Шакулу, і за регентів, і за їх химерні вихватки на співках і став співати вкупі з ними з нестямки так завзято, ніби він співав арії на сцені перед високими слухачами.

Тимчасом, як батьки грались в співи, діти теж грались в садку й несподівано збили таку бучу, що матері мусили йти в садок і розбирать їх справу, ніби на суді.

Флегонтів Петруша трохи скинувсь на мавпу, бо страшенно любив лазить по покрівлях та по деревах. Леонідів синок теж дряпався слідком

за ним на височезні старі вишні. Вони давали привід о цьому й матущиним дітям. І ті дерлись слідком за ними на гіляки. Петрушка виліз на вишню й дражнився звідтіля з дітьми. Матущин синок достав його за ногу й почепивсь на їй. Петруша гепнув з вишні й дав поляпаса Івасеві, а Івась дав йому здачі по потилиці. Хлопці зчепились, як півні, і подряпали один другому щоки. Петруша гамселив Івася. Івась лупцював кулаками Петрушу. Маша була в садку, але вона не дуже ними пеклювалась і загалом наглядала за дітьми тільки здалеки. Із садку піднявся крик. Брати оступились за Івася й кинулись на Петрушу. Скоїлась справдешня баталія. Матері повибігали в садок, їм з переляку уявилось, що, може, котрий хлопець упав в криницю, бо в садку була криниця з журавлем.

Почали розбирать ту справу. Петруша рів, Івась репетував. Маша напевно не могла знати, хто з хлопців правий, а хто винний, але виправдовувала свого панича й скидала пеню та провину на Івася.

Софії Леонівні стало жаль синка. Вона надулась, аж розчервонілась на виду й од того часу не говорила з матушкою, навіть одверталась од неї. Матушці так само було шкода свого Івася, але вона була звичайніша од гості й здержлива і не показувала свого невдоволення перед гістьми.

Але ввечері знов трапилась подія вже в пекарні. Ївга й наймити, звичайно, як слуги, були завидливі до Маші, шо вона завсігди б'є байдики, нічого не робе й Ївзі ні в чому не помагає. Дівчата змовились: вони собі й наймитам поклали кращі ложки за вечерею, а перед Машею поклали стару ложку, вищерблену на носику, з визубнем сливе до середини ложки.

— От тепер Маша, може, не похопиться виловить в мисці усі галушки щербатою ложкою! — сказала Ївга до наймитів. — А то ця прожир така спішна та ненажерлива, що за нею й не похопишся з їжею: не жує галушок, а просто глитає, неначе індик. Я не встигну проковтнуть однієї галушки, а вона вже проглине дві! Я лічила, скільки галушок вона проглине за вечерею, — сливе вдвоє більше за мене; я лічила-лічила та й лік погубила.

Але як наймички сіли за вечерю. Маша взяла ложку й зараз постерегла, що такою щербатою ложкою не можна донести юшки до рота. Вона пожбурила ложку до порога, а далі спересердя встала з покутя, вхопила щербату ложку й побігла в покої жалітись на Ївгу. Матушка мусила сама йти до пекарні й залагодить ую справу, знайшла новішу ложку на миснику й подала Маші. Але розлютована Маша вже й не сіла за стіл і вийшла з пекарні. Софія Леонівна бачила ту ложку, і їй чомусь здалось, що тут зневажають її наймичку через те, що, надісь, зневажають й її саму. Вона ще гірше насупилась. Кмітливе матущине око й не примітило. Матушка зобидилась.

— Ой коли б ці гості хутчій перебирались в своє житло. Дам їм усе, що потрібно в господарстві, дам і наддам, аби вони швидше виходили й жили собі нарізне од нас в опрічнім домі, — говорила Ольга Павлівна до отця Зіновія нищечком.

— Та то ти вже дуже пеклюєшся тією Машею. Ти не дуже їй потурай та падкуй коло неї, бо вона така ж сама, як і Ївга, тільки на селі кирпу гне, нібито вона справжня панна, — говорив о. Зіновій до жінки.

Але матушка була добра, і їй було шкода й Маші, що вона через свої вереди та городянські гордощі зосталась без вечері. Вона покликала Машу в прихожу, вкраяла добру партику паляниці, накришила на тарілочку сала й подала Маші. Маша взяла з якимсь нехтуванням в очах, сіла на стільці коло столика й почала уплітать паляницю й сало на всі застави.

В покоях знов почалось вештання та готування до парадової вечері, застеляння стола та розставляння парадового посуду. Леонід Семенович аж охрип од співів. І Флегонт, і отець Зіновій вже переситились тими співами й замовкли. Матушка попросила гостей сідати за вечерю. Подали смажені курчата.

— Та ти, сестро, не дуже-то пеклюйся мною. Мені не дуже-то уподібні усякі панські пундики. Ти мені зготуй гречані галушки з вишкварками, — оце так козацька їжа! — говорив Леонід Семенович, примостившись коло стола.

— Коли тобі ця потрава до смаку, то я звелю тобі принести. Сьогодні Ївга варила слугам на вечерю гречані галушки. Маша не схотіла вечерять, то в горшку їх, мабуть, зосталось доволі. Підіть, Машо, та спитайте в Ївги, —говорила матушка.

Незабаром Маша ввійшла в столову й поставила оеред Леонідом Семеновичем тарілку з галушками.

— Оце так запорозький поживок! І смачний, і тривний. Люблю сільську страву більше од усього, — говорив Леонід Семенович.

Він і справді їв галушки з жадобою, бо в Києві скучив за цією сільською потравою.

Після вечері знов почалась біганина — стеління та укладання дітей в постелі. Леонід Семенович знайшов дорожню батющину теплу бурку з відлогою й сказав усім добраніч.

— Куди ж це ти йдеш? Чи не в порожній школі часом думаєш спати? — спитала сестра.

— Піду в клуню та ляжу в засторонку на соломі. Мені найуподобніша ота селянська постіль. Пам'ятаєш, Флегонте, як ми колись малими викачувались в клуні на пахучому сіні та на вівсяній соломі сливе до півдня! Та й добре ж спалось на пахучій вівсяній соломі! А ходім, Флегонте, в солому! — запрошував він артиста.

Але Флегонт вже спанів і тільки осміхнувся рожевими устами, повними й свіжими, мов у панянки.

— Було колись гарно на сіні, а теперечки на подушках таки краще й догідніше, ніж на соломі, — одповів він.

— Та тільки не куріть там в засторонку, щоб часом не наробили пожежі. Покиньте в хаті оте курево, — обізвавсь отець Зіновій.

— Це ти бозна-що вигадав! Ще схопиш якусь хворобу, — сказала сестра.

Вранці Леонід Семенович прокинувсь і почутив, що в його в боку коле колька. В засторонках перед жнивами звичайно буває порожньо. На поді засторонки валялась тільки вогка мерва та якась потерть з соломи, що миші пересікли за літо, та ще й вогка. Леонід Семенович застудив один бік. Він попросив у сестри спирту й довго розтирав бока, доки перестала колька.

— А бач! Я ж тобі казав, що ми вже зам'якинились і спаніли од городянського життя. От і "не видержав постригу", як приказують. Ото другий раз не квапся спати на запорозькій постелі або в садку проти неба на землі. Гречані галушки не завадили, а вогкий діл в засторонку пошкодив, — говорив Флегонт Петрович.

— Мабуть, ми вже скацапніли. А влий, будь ласка, сестро, в чай з півстакана рому. Може, тепло пройме мене й промкнеться в порібрину, де саме зосередилась колька, — говорив Леонід Семенович.

— Це значиться, що нам вже годі спускаться до клуні та до хати, а напереверт: треба піднімать селянську хату й селян вгору до себе, до нашого рівня, — сказав Флегонт Петрович. — А на це треба великої напруги сил і державних, і наших поодинчих.

Якби в наш час була Запорозька Січ, Леонід Семенович з його вольнолюбством та потягом до простоти, певно, опинився би в Січі й був би завзятущим козаком-запорожцем.

IV

За чаєм Софія Леонівна сиділа задумана та бундючна. Вона насилу говорила з господинею ради звичайності, бо не могла забути за обиду свого Петрушки та й своєї Маші.

"Певно, моя ятрівка зла, коли надулась, як індик. Бозна-чого дметься! Малі хлопці усі заводіяки й ладні битись щодня, щогодини. Після чаю треба заходжуваться коло переносин в школу", — думала Ольга Павлівна, скоса зиркаючи на ятрівчине лице, на котрому було знать сутінок невдоволення.

Після чаю артисти пробували розважать себе співами, але, очевидячки, співи їм трохи вже надокучили. Отець Зіновій вийшов до людей, що стовбичили в пекарні й заважали матушці й Ївзі пораться коло печі. Женці, що почали вже жати за сніп, полаялись за постаті на різі й прийшли до батюшки, щоб він сам зробив діляницю постатів, бо хліб місцями був на різі дуже не однаковий. Жвавий батюшка побіг бідкою на поле, поділив їм постаті, звелів класти стайки з полукіпків рівними рядками й натикать будяками на знак, до кого належаться нажаті копи. Отець Зіновій побачив, що женці вже розпочали роботу й доведуть її самі до кінця, вернувся додому й звелів заходжуваться коло переносин в школу. Наймити зняли з підрів в возовні стародавні дерев'яні ліжка й попереносили в школу. На підрях стриміли старі стільці, зчорнілі од пороху. Їх поздіймали й пообмивали і теж попереносили в школу. Левко знайшов у клуні старого ослона, на котрому одпочивали молотильники коло машини, припер його до школи й поставив цю мебіль в салоні. Ці переносний були гулянкою для гостей. Леонід Семенович затесав чотири кілки й забив їх на причілку під єдиною вербою на ввесь шкільний город… Левко знайшов в стані дві дощечки і поприбивав їх на кілках; от і вийшов дачний стіл в холодочку. Флегонт Петрович познаходив на підрях та в закутку в возовні старі низенькі рамчаті улики й дуплянки з щілинами, попереносив їх і поставив кругом стола. Малі паничі принесли ще дві дуплянки й поставили теж коло призьби, буцімбито височенькі стільці для Петрушки.

Школа вже висмерділась і провітрилась. Софія Леонівна поставила двоє ліжок в меншому класі й причепурила їх, застеливши літніми укривалами. Машу примостили в пекарні на вчителевому ліжку. Левко розстелив через довгий салон килимок з картатих плахот і поставив невеличке ліжко в кутку коло груби задля себе. Школа причепурилась, неначе молода дівчина до вінця. Сонце лило ясне проміння в п'ятеро чималих вікон. Білі стіни ще збільшували світ. Левко нарвав в огороді васильків, ласкавців та чорнобривців і обквітчав ними старі образи на покуті. Леонід Семенович в жарти обквітчав зверху й старого праотця Ноя, котрий покращав од жовтогарячих повняків та од чорнобривців. Ці переносини були задля усіх і роботою, і іграшкою та гулянкою.

Наймички попереносили в школу потрібний посуд до столу, діжечку на воду, навіть діжечку й шаплик для прання плаття з відмоки, аби тільки збуться гордовитої Маші, котру вони вже зненавиділи вкупі з наймитами за її нахабність та гордощі. Матушка дала свій менший старий самовар, що валявсь десь у комірчині, аби тільки здихатись клопоту.

Як сонце стало на вечірньому прузі, Флегонт Петрович запросив усіх до себе на дачу на чай. Софія Леонівна застелила квітчастою скатеркою дошки на повбиваних кілках і звеліла подавать самовар під вербу на причілок. Обстава вийшла надзвичайна й цікава. Діти обстали той стіл, а старі обсіли стіл на вуликах. Собачня теж позбігалась і никала оддалік коло школи або лізла під стіл. Батюшці й матушці здавалось, що вони ніби приїхали на якусь дачу й весело бавляться далеко од своєї господи. Усім було весело. Навіть матушка забулась за завсідній клопіт в передніші дні й з щирим серцем бавилась ніби десь в гостях далеко од господи й од господарського клопоту в веселому товаристві.

— Це вас неначе сам бог привів до нас, — говорив веселий отець Зіновій. — Розважили нас в глушині та трохи розігнали нашу нудьгу. Ми оце неначе заїхали кудись за тридев'ять земель на якусь городянську дачу та й п'ємо чай і розважаємо себе в гостях, в товаристві.

Після чаю усі зайшли в прибрану й очепурену школу. Школа аж світилась ніби наскрізь, як клітка, од багатьох чималих вікон. Усі заразом заспівали пісні, як тільки Левко виступив починальником і затяг веселого козачка. Порожня школа аж загула, як порожня церква. І довго вони співали та балакали ще й при світлі, доки Ївга не прибігла та дала звістку, що вечеря вже готова. Гості рушили з школи через город рядочком, неначе качки попливли по ставку одна за однією, і вечеряли в отця Зіновія в останній раз. Леонід Семенович не пішов ночувать в клуню в засторонку. Він побачив, що вже не знесе запорозького звичаю. Флегонт Петрович з жінкою пішли ночувать в своє нове житло. Синка поклали на ліжку, і він зараз заснув. Маша зачинилась у пекарні й теж лягла спати. В школі запанувала тиша сонна та аж мертва, ще більше примітна після гучного товариства, балакання та разуразних співів. Один маятник коло годинника цокав гучно та рівно. Світло погасло. Село заснуло, неначе одразу вимерло. Школа стояла на одшибі коло здорового вигону. Не було навіть чути, як гавкали сільські собаки. Флегонт Петрович мовчки ходив вподовж довгої світлиці. Йому уявлявсь дім його батька, батькова світлиця з темними образами на покуті, з вишиваними рушниками на образах. Несамохіть пригадались дитячі літа. Він згадав, як батько не пускав його в Петербург на науку в консерваторію, як мати плакала, сидячи край маленького віконечка. Тепер він вийшов побідником з тієї життєвої битви, поставив на своєму й досяг до того, чого так бажала його душа.

Він стиха заспівав веселої арії. Мрії заворушились у його в голові. Йому забажалось купити будлі-де над Россю грунт і хату й поставить дачу в поетичній оселі.

Софія Леонівна лежала на ліжку й курила безперестану. Інші думки ворушились в її палкій голові. Самотність та тиша викликали в неї інші мрії. Чудна, трохи східна обстава покоїв припадала їй до вподоби. Вона любила азійські різкі та гарячі кольори, усе квітчасте та поцяцьковане на перський зразець. Її думки полинули в далекі східні невідомі краї. Перед нею майнув Левко, що недавно тут стояв серед світлиці й виспівував пісень. Вона згадала Левкових товаришів, що часто заходили до неї в

гості; і веселий молодий натовп студентів неначе заворушився тут, серед просторної світлиці. І їй чогось стало сумно, що той натовп розлетівся на вакації, неначе полинув в якийсь вирій… а вона зосталась сама, закинута в якесь далеке село на довгий час, в якусь глушину, для неї чужісіньку.

"Флегонт незабаром поїде кудись на гастролі, і я зостанусь сама в цьому глухому домі, неначе черниця в келії… Коли б хоч частіше одвідували мене тут мої знайомі", — думала вона, скидаючи очима порожні кутки порожньої світлиці.

І вона згадала чудові очі в студента Наркиса Назарова, котрий дуже часто одвідував її в Києві. Він неначе став перед нею серед світлиці в цій ніби перській обставі й осміхавсь своїми червоними устами. Між усіма знайомими студентами він був їй найсподобніший. Його одного, тільки його заманулось їй побачить в цім тихім соннім пристановищі.

"Ой коли б же ти прибув до мене хоч на годину, хоч на день! В цих порожніх тихих покоях я б намилувалася тобою донесхочу, хоч надивилась би в самотині на твої пекучі очі. — А він обіцяв, що прибуде до мене, доконечне прибуде… коли не трапиться яка притичина од матері".

І Софії Леонівні стали неприємні веселі Флегонтові співи. Вони неначе заважали її марить і одганяли од неї ту пишну мрію, що ніби уявки манячіла перед нею, як золоте марево на тутешніх нивах.

— Та годі вже тобі мугикать! Нема тобі спину ні вдень, ні вночі. Вже ви добре накричали мені й Ользі Павлівні вуха за оці дні! Раз у раз кричать і не перестають! — крикнула вона сердито на чоловіка.

Флегонт замовк. Він вже добре постеріг жінчину вдачу та жінчині норови й дізнавсь, що вона запекла, опришкувата й натуриста, не любе, як з нею сперечаються або справдовуються. Він послухавсь і замовк, бо любив її, як свою душу, і годив їй, як коханій та пещеній дитині.

— А що, Соню, правда, доладна наша дача? Дивись, лишень, яка поетична! І високі й світлі кімнати, і образи, обквітчані зіллям та квітками, обвішані рушниками. Ондечки чорнобривці, а он гвоздики як гарно визначуються на білих стінах! Навіть праотець Ной покращав і помолодшав, обквітчаний гвоздиками та чорнобривцями. Як приємно пахнуть квітки! — говорив Флегонт Петрович і осміхнувсь якось солоденько до жінки, почуваючи на душі приємний подих рідної сільської поезії, сільської чепурної, обквітчаної зіллям світлиці.

— Ну, не багацько поезії в цих запашних простацьких квітках, в цих зчорнілих образах, зовсім-таки недоладних, — якось знехотя обізвалась Софія Леонівна.

— Невже в вас було краще на тих столичних "Пісках"? в тих ваших "підвальних" покоях, куди треба було сходить по східцях, неначе в пригребицю до льоху? А на сходах завжди вогка слизота. Завжди там тхнуло цвіллю та льохом. Взимку стіни мокріли. А тутечки глянь, як світло, сухо та чепурно! А повітря чисте, свіже, ще й пахне м'ятою та чорнобривцями. А!.. як гарно!

І Флегонт Петрович широко розплющив очі, роззявив рота й ніби хапав і всисав в рот свіже пахуче повітря, і рідна чепурна обстава в покоях, і сільська природа розбуркали в йому дрімаючу поетичність і дали поетичну направу його душі. В його серце взрушилось; він приступив до жінки, узяв її за повні плечі, пригорнув до себе й щільно й міцно цмокнув у чоло. Але Софії Леонівні чомусь став неприємний обнімок і поцілунок його рожевих повненьких уст… Інші уста манячіли в її думці, інші мрії порушила нова обстава в цій самотині, в цій глушині. Вона була міська людина, зросла на далекій півночі й зовсім-таки не тямила тієї сільської поезії, що так натхнула душу її чоловіка-селюка.

— А ти казала колись в Петербурзі, що тобі однаковісінько, де б не жити, хоч би в сільській хаті, бо ти лібералка й демократка, — обізвавсь чоловік.

— Ат! дай мені покій з тими сільськими поетичними хатками.

— Бач, які ви хитрі! Ти, мовляв, серце паничу, любиш хатки. І… я люблю хатки. Ти на хутір у ліс, і я туди ж за тобою.

— Одчепись ти од моєї душі з своїми жартами! Ет! Вигадує бог зна що!

— Ти, паничу, на небо, і я з тобою; ти в пекло, і я туди ж! Еге, так? чи ні? Ти в ліс по опеньки, і я з тобою, бо без тебе ходжу, блуджу, світом нуджу. Еге, так?

— Ти од тієї сільської поезії неначе впився або збожеволів.

В веселий безробітний час Флегонт Петрович часом любив трошки пожартувать. З його тихої та доброї вдачі часом несподівано виглядав Гоголь, бо маленький Гоголь ховається в кожному українцеві й часом несподівано визирає при сприяючих обставинах та випадках.

"Починає чогось вередувать. Щось її тут не до шмиги, та не знаю, що… Може, матушка сказала їй щось неприємне, може, вона розгнівана за нашого Петрушку, котрому діти надавали штовханів… Але як знати людське серце? Як дізнаться, що в йому замикається?" — думав мовчки Флегонт Петрович, оступившись од жінки та походжаючи по просторній світлиці.

Софія Леонівна довго сиділа мовчки задумана, навіть насуплена, а далі засвітила свічку та й пішла в спальню на одпочинок, неначе понесла свої мрії в захисний закуточок, щоб їм ніхто не перебаранчав та не сполохав їх, як полохливих пташок в вишневому садочку.

Флегонт Петрович зостався сам в великому покої, роздягся, ліг на ліжко й курив безперестанку, погасивши світло. Рідна обстава, свіже повітря ворушили його думи, доки не зміг сон міцний та дужий. І в сні

йому ввижалась чистенька світлиця в батька та запашне покутя, заквітчане ласкавцем та гвоздиками.

Другого дня вранці Софія Леонівна, причепурившись перед дзеркальцем, пішла до Ольги Павлівни, щоб позбирать порозкидані по столах дріб'язки свого убрання. В отця Зіновія вже давненько повставали й чай вже давно випили, але самовар стояв на столі. Матушка запросила Софію Леонівну на чай. Випивши похапком стакан холодного чаю, Софія Леонівна позабирала усякі дріб'язки: дзеркало, шпильки та гребінці, взяла в руки коробку з капелюшем і хотіла йти додому. Матушка ще знайшла зайву ринку та сковорідку й дала Софії Леонівні.

— От ще будете самі нести таку нісенітницю. Дайте лиш мені оту куховарську непотріб та оте пузате коробчище. Я вам однесу, — обізвавсь Левко.

— То й несіть. Все-таки буде для вас сяка-така робота, — сказала Софія Леонівна.

Левко забрав більші речі. Софія Леонівна завинула дріб'язки в листок газети, і вони вдвох почимчикували через тік. Отець Зіновій з матушкою стояли коло одчиненого вікна і слідкували за ними очима. Левко пересадив через перелаз Софію Леонівну, неначе перекинув її через тин, вхопивши під руку. Потім, кинувши речі через тин, сам вхопивсь обома руками за кілки, підобгав ноги і вмить неначе перекинув свою гнучку постать через перелаз. Забравши речі в одну руку, він другою обхопив Софію Леонівну за стан і повів її стежечкою до школи. Вона не пручалась і навіть щільно притулилась до його плечем.

Надворі було ясно та гаряче, їх було видко з вікон, як на долоні.

— Чи ти ба! Як обнімаються! — сказала пошептом матушка до свого чоловіка. — Це гарно! ні стида, ні сорому їй нема! Левкові іграшки, а їй неслава та сором.

— Як пригортається до Левка! А Левкові, певно, це й приємно. Він ладен женихаться з усіма молодими паніями й лицятись до усіх, в кого тільки побаче гарненькі очки. А твоя ятрівка гарна з лиця, кат її не взяв! — шепотів стиха отець Зіновій, щоб часом з столової не почув Леонід Семенович.

— Одже я боюсь, щоб і ця часом не дременула до Петербурга, як дременула Леонідова "Мелегерія Султанівна", коли випадком стикнеться з якимсь прудивусом. Щось вони обидві ніби з одного кодла, одним миром мазані, — шепотіла матушка.

— Наші брати, естети на вдачу, люблять усе гарне, бо мають хист і тямлять в цьому. Обидва природжені художники. Тим-то вони й побрали собі жінок, вважаючи тільки на їх гарну вроду, а не на їх вдачу, — говорив отець Зіновій.

— Побрали б собі жінок от тутечки на Україні, то були б щасливі. Цих не тягло б до столиці в широкий світ, і вони не квапились би мандрувать та йти в світи, а сиділи б дома та хазяйнували. Ож побачиш, ож поназдивишся! І ця столична "Мелегерія Султанівна", надісь, накоїть лиха братові, — говорила матушка.

— А може, то в їх у столиці така поведенція, щоб войдуватись з паничами та трохи не щипаться, як роблять парубки та дівчата. Може, це в лібералок така поведенція або пошесть, що їм до вподоби, коли паничі смикають їх за руки та ляпають по долонях, — одповідала матушка.

— Леоніде Семеновичу! Чи ви пак взяли з собою краски? Маю до вас маленьке прохання, — сказав отець Зіновій до гостя, як той вступив у кабінет.

— Аякже! Я завсігда беру з собою на село свої малярські причандали, бо як угляджу будлі-де гарненький поетичний закуточок, то не втерплю й зараз змалюю його собі на пам'ятку, — сказав Леонід Семенович.

— Поновіть мені, будь ласка, старі образи трьох святителів. Це ті, що ми кладемо на аналой перед іконостасом наперемінку в кожну неділю. Баби чисто постирали шерсткими губами усі фарби, а в нас храм на трьох святителів, то ці образи завжди кладемо на аналой для парафіян, щоб вони знаменувались.

— Добре. Біжіть до церкви та принесіть ті образи. Я піду в школу та в одну мить і поновлю їх, бо тут в покоях і душно, і мух сила. Мухи порозвозять свіжі краски. В школі й холодненько, і мухи ще не завелись. Там і діти не заважатимуть, — сказав Леонід Семенович.

Отець Зіновій швиденько почимчикував до церкви й незабаром приніс три зчорнілі образи, на котрих ледве було знать постаті святих в неясних обвідах.

Леонід Семенович забрав під пахву образи, взяв палітру та пензель і пішов до школи на роботу. В школі саме пили чан на причілку під гіллям старої верби в холодочку. Леонід Семенович пішов в школу, поставив три образи рядком на столі, попідпиравши їх книжками, і заходивсь поновлять. Розмазавши краски на палітрі, він швиденько понаводив жовтою та жовтогарячою фарбою парчеві смужки, позамальовував витерті зелені та червоні ризи, підсвіжив види, а потім почав пораться коло митр, але замість митр він намалював папські тіари.

Леонід Семенович не любив малювать образів. Отець Зіновій намігся з роботою, дуже нудною для його. За таким малюванням його брала нудьга, і він розважав себе жартовливими додатками на образах; але це не показувало, що він був богозневажник, як не були богозневажниками складачі давніх великодних кумедних українських віршів, ні їх читальники та слухачі.

— "За одним присідом — вечеря з обідом" — от я й поновку скінчив! — говорив Леонід Семенович. — А дивіться, чи гарно буде?

— Гарно, гарно, хороше! Образи стали ніби новісінькі! Спасибі вам, що ви оце приїхали. Неначе знали, що вже час поновлять трьох святителів, — говорив отець Зіновій. — Але… що це за папські тіари? Ой лишечко!

— Я радий, що зробив вам сяку-таку послугу. Нехай же сохнуть. От я зараз знов перероблю папські тіари на митри.

— А ми тим часом сідаймо та пограймо в карти, поки зготують обід, — сказав Флегонт Петрович до отця Зіновія.

— "Я до нього торгу й пішки!" — обізвавсь отець Зіновій. — Ми ж оце в вас в гостях на дачі, то треба ж гостювать та бавитись, доки ви тутечки. Один тому час. Леоніде Семеновичу! кидайте образи та беріть у руки оте "луб'я", що лежить на столі.

— Ні, не сяду. Я не люблю грати в карти. Надворі година, — ясно та прозірно. Погода мені дуже прияє. Піду я оце зараз на греблю та схоплю накидок з вигляду на ставок та питель. Це ж закуточок такий поетичний, що аж сам проситься на картину, — сказав Леонід Семенович.

Він і справді не був картяр, і його брала нудьга за картами. Не любили карт його батько й його брати. І в батьковому домі не було й заводу карт, ні грання в карти.

Чоловіки посідали за карти й запросили взяти спіл в гранні й Софію Леонівну. Леонід Семенович забрав свої малярські причандали, свиснув на свою собаку й млявою ходою почвалав наниз до ставка на греблю.

Гребля була стара, широка, як шосе. На обох боках греблі росли столітні верби, насаджені ще бог зна колишніми дідичами. Гребля скидалась на розкішну стару алею, в котрій верховіття та гілля зійшлось докупи й поспліталось одно з одним в якісь зелені гніздища. Леонід Семенович перейшов греблю й вибрав місце на кінці супроти питля,

недалеко од лотоків. Він розташувався на лавці, що була під останньою вербою на ріжку греблі коло містка на лотоках. Механік та мірошники вкопали в землю ту лавку на кілках, щоб було де одпочити та побалакать в холодку в вольний од роботи час.

Година та пізній ранок і справді прияли маляреві. Сонце вже високо підбилось вгору й неначе дивилось з високості синього неба на саму середину здорового довговастого ставка. Надворі було гаряче, ясно й тихо. Повітря було чисте, надзвичайно прозоре. Вигляд був прозірний: було видко здалеки кожний закуточок, кожний листочок. Це дуже прияло художникові.

Леонід Семенович зиркав накруги й вибирав в береговині найкращі місця та закуточки для змалювання. Він поставив на триногах чималий, вже заґрунтований блят і почав вдивляться в околишню місцину. В кінці греблі під високим горбом стояв мурований питель на чотири етажі. Коло питля збоку було притулене забудування для паровика постінь з питлем, а побіч його бовваніла височезна залізна труба, що виганялась багато вище од верб та осокорів ніби в синє небо. Питель виразно й яро жовтів проти ясного сонця на зеленому полі з вербового гілля, неначе сам намагавсь стати на картині спереду, на першому місці: бери, мов, мене, бо я ж окраса цих верб та цього ставка. Поперед питля стриміли штахети на містку над лотоками. Проти питля, через шлях, на сугорбі було видко гарний мурований невеличкий дім з ґанком, де було житло для механіка та для писарів. Дім пишавсь на сугорбі, над самим ставком, як цяцька, з ялинками по обидва боки ґанку. Нижче од дому, понад шляхом, в огороді зеленіли, неначе побгані зелені руна, гіллясті акації. А далі за греблею лиснів широкий та довгий ставок, неначе обставлений двома зеленими високими стінами з верб та осокорів. Недалечко од берега проти домка ніби плавав довгенький маленький острівець, ввесь зарослий старими тополями, бог зна коли насадженими, певно, ще за часів панщини. А далеко вгору, де зелені береги ставка сходились близенько, де вливалась в ставок річечка, знов ніби плавав подовжастий плисковатий острівець, зарослий зеленим високим бадиллям та лозами. Здавалось здалеки, ніби там плаває здоровий кошик, повний жовтих

квіток, свіжого зілля та бадилля. Повітря було гаряче й вогке. По воді простяглась неначе золота стежка од берега до острівця, і лисніла, і блищала, аж очі вражала золотими скалками. На острівці сиділи гуси та качки, неначе обліпили зелені м'які бережки. На ставку й коло берегів плавали здорові зграї гусей та качок. Гуси грали на воді, плескали, ляскали крилами об воду; вода раз у раз ніби ворушилась. Дрібні хвилі та брижі неначе розсипались по ставку, несли на собі золото та срібло й розкидали навкруги по воді іскри та проміння. Коло берега недалечке од лотоків чоловіки напували воли, котрі стояли по коліна в воді, ясно освічені сонцем. Одні смоктали воду повагом, поволі, другі стояли непорушно, і в їх з ротів текли потьоки до самої води. Потьоки лисніли на сонці, неначе срібні шнурки. Воли стояли ніби з срібними довгелецькими вусами.

В гарячому повітрі було тихо. Усе стояло непорушне, ніби намальоване на полотні. Далеко на ставку понад берегами під лозами було видно на воді сідла рибалок на чотирьох кілках. Рибалки сиділи з удлищами непорушно, неначе вироблені з міді людські постаті. Надворі було тихо, але в тій ніби мертвій зачарованій тиші закипіло світове життя. Веселі гуси ґеґали на ставку, брьохались, ляскали крилами, вигравали по воді; качки безперестану кахкали, пливучи довгими рядочками. Удлища в рибалок вряди-годи ворушились, неначе ті мідні постаті, мов пам'ятники на майданах, вряди-годи оживали. Самий веселий світ вранішнього сонця був ніби живий і ворушив життя в усьому. Над берегом світ дрижав, мов живий. Вода хилиталась і ворушилась, мов жива.

— Гей. Чорний! Гей! Соб, Безрогий! — чулось в веселому світі гукання чоловіків, що завертали дрімаючі напоєні воли з води й хвиськали в повітрі батогами.

— Ану, Шутий! Годі тобі смоктать! Допався, неначе до браги! Гей! Цабе! Час рушать з мішками! — гукав на воли другий дядько й штовхнув пужалном ззаду Шутого, з позбиваними кінчиками рогів, вола. — Ще й куняє в воді! Мабуть, тобі там гарно?

— Ший ставай, Безух! — кричав голосно хтось коло здорового магазину за питлем, запрягаючи в ярмо того Безуха.

Леонід Семенович схопив оком загальний обвід вигляду на питель, на горб з поетичним домком, з острівцем з тополями, з широким плесом води й почав робить той обвід хапком, жваво, накидаючи ного смужками та пружками на полотно. Він замугикав стиха пісні. То була ознака, що він натрапив на якусь "Ідею вигляду", на якісь сподобні йому закуточки.

А сонце грало промінням на вербах та на воді. Гуси та качки плавали й раз у раз збивали крилами воду. Вода розходилась кружалами, в котрих лисніло проміння. Ставок ніби сміявсь. На далекому острівці по бережку дибали чорногузи й миготіли на сонці червоними дзьобами та ногами. Дві шуліки шугали понад ставком і з жадобою поглядали на каченята. Річані чаєчки літали понад ставком, неначе білопері голуби, і різким криком пронизували гаряче повітря. Нижче од греблі на спусті шуміла вода. В шумі під спустом купались малі підпасичі й кричали різкими голосами, незгірше чайок. В питлі гули колеса, гула уся снасть, неначе велетенський бубон десь на кутку на весіллі. Гула вода, падаючи з лотоків на турбинове колесо. З високого димаря швидко валував дим, ніби хтось викидав і шпурляв з його здорові чорні клубки вовни. Клубки летіли вгору в синє високе чисте небо. Труба пахкала, ніби жива стота. Веселі ластівки-щурі пурхали над самісінькою водою та все щебетали, черкаючись крильцями об воду. На питлі цвірінькали горобці; над покрівлею вились голуби. Джерела живого, веселого життя ніби десь пробивались і проривались з невідомого нутра землі, з недосяжного потаємного небесного простору. Усе в піднебессі неначе було промкнуте потаємним світовим життям, дрижало од веселої світової жизності. Усе ворушилось, раділо та вигравало і в гарячому повітрі, і в синьому небі, і в хвилях теплої води. Небо неначе сміялось до пишної землі, а земля осміхалась до золотого сонця.

І в душу молодого художника промкнулась та потаємна іскра світового життя, що аж вигравало з збитками і в небі, і на землі. І Леонід Семенович несвідомо затяг веселої пісні й на той час забувсь за

своє горе, навіть за свою вродливу, але зрадливу жінку. Якась потаємна світова радісна міць злинула на його, оповила його душу заразом з землею, водою й вербами, з сяєвом марева і влила в його радісну направу, веселе почування, поетичне натхнення.

Леонід Семенович обчеркав хапком обвід вигляду на картині й почав поволі накидати малюнок, та все стиха мугикав пісню. То був знак повного вдоволення його душі; то був виявок його почуваннів краси на землі й у небі.

"Забрав би з собою в душне та курне місто і ці верби та осокори, і цей лиснючий ставок з берегами, і цей питель, і шпиль з домком, та горенько, що не влізуть у торбу. Треба хоч схопити обвід та накидок от тутечки та завезти додому. А вигляд сьогодні чудовий та прозірний! Надзвичайно ясно надворі, видно кожний листочок, кожну бадилину! Чудова погода! чудове освітлення! Саме добре малювать", — думав Леонід Семенович і хапки водив рукою по полотні, неначе хапався, щоб часом не нахмарило й не затемрявило прозірного вигляду.

Сонце стояло трохи не серед неба. Надворі стало душно. В вогкій бережині під густою вербою стало ще душніше. Рука в маляра почала мліти. Він скинув бриля й кинув його додолу. Люде вештались по греблі, здоровкались з ним. Він одповідав їм голосно, але й голови не поверстав до їх, неначе в його скам'яніли в'язи. Вийшов з питля механік німець і, йдучи на обід, завернув через місток до Леоніда Семеновича, побалакав трохи, поцікавивсь картиною, оглядів малюнок і пішов додому на шпиль. Зайшли й два євреї, млинові бухгалтери, поцікавились малюванням, заглянули через малярові плечі на картину й попрямували просто до домка на шпилі.

Коли це саме опівдні щось несподівано загуло, застугоніло, і неначе задвигтіла за греблею земля, неначе десь схопивсь вихор або пожежа. Леонід Семенович оглянувсь назад. Коло церкви на сугорбі піднялась курява, густа-прегуста, неначе хмара піднімалась однизу з землі й досягала вже до високості менших бань. Курява наближалась. Почулось

рохкання та мекання. Корови заревли, і їх ревіння пішло понад ставком. Леонід Семенович догадавсь, що то череда йде на стійло. Курява сягала вже до середини ставка й неначе закаляла честе блискуче повітря. З-за шпиля сунула череда, ніби орда наступала. З шпиля ніби посипались свині, за ними висунувсь наче гай з рогів. Жваві свині бігли, мов хапались або кудись поспішали. Густа, сливе суцільна жива маса ніби посунулась з шпилів і попростувала набік од греблі на стійло нижче од спуста над широке плесо. Кільки корів одбилось од гурту й простувало до ставка. Підпасичі займали їх, цькували собаками й турлили назад. Слідком за чередою з-за шпиля катав панський табун коней. Жваві коні посипались до плеса й протовпом кинулись до води просто через череду. Курява вкрила верби на греблі, неначе вони зайнялись, тліли й куріли. Леонід Семенович вглядів ту куряву й забідкавсь. Вигляд став непрозірний, неясний, неначе хтось задимив самий світ сонця. Маляр оглянувсь на греблю. Через греблю сунулась густа отара овець на всю ширину. Вівчарі ставили отару на стійлі по другий бік ставка в холодку під вербами, що росли на окопах коло городів. Вівці позбивались докупи, ніби позлипались. Здавалось, що гребля вкрита здоровецьким живим чорним вивернутим кожухом, на котрому подекуди манячіли білі латки та уставки.

Порох душив Леоніда Семеновича. Очі в його запорошились. Він устав, хапком одсунув триноги й картину на самісінький край греблі до низенького тинка, котрим була обрамована гребля од ставка. Живий кожух посунувсь незабаром на місток і пхав маляра з лавки, зачіпаючи його довгі ноги.

— А кучю, каторжні! От тобі й малюй! Принесло ледащо оцих дурних животин. Пропала уся поезія! Нема де дітись, треба кидать роботу, — говорив сам до себе маляр і, вхопивши свої причандали в руки, він насилу-силу протисся поза вербами через живий кожух і швиденько пішов додому, втікаючи од густого давлючого пороху. Він прийшов до школи, де ще грали в карти.

— Чи це ви й досі граєте? А мене оце овечки прогнали з греблі. Мусив утікать од тієї сарани. Трохи не спер мене отой дурний натовп з греблі в воду. Попсували мені роботу, — бідкався Леонід Семенович.

Матушка прислала наймичку, щоб вона покликала на обід. Але картярі не вважали на неї й усе грали. Аж тут несподівано в світлицю вступила баба-бранка.

— Ой батюшко! Це я до вашої милості прийшла: молодиця обродинилась завчасу. Охрестіть мерщій дитинча, бо воно нечасне, та вже й ледве дише: от-от одійде до бога. В цієї молодиці діти й часті, але якісь не живучі. От і це вродилось нечасне. Я вже його ввела в хрест: тричі облила свяченою водою. А ви вже, панотче, дохрестіть, — просила батюшку баба-бранка. — Та й родиво було таке важке, що либонь і породілля до вечора не доживе. Ще як вона ходила вагітна, то вже нездужала.

— Коли б ця дитина була часна, то от ми й дограли б оце зараз до кінця. Чом би пак дитині не підождать трохи! — говорив Флегонт Петрович.

Батюшка швиденько пішов додому, щоб до обіду встигнуть увести в хрест дитину. Софія Леонівна вже готувала обід самостійно, як у себе вдома в Києві.

— От і добре, що трапилась ця нечасна дитина. Поки батюшка дохресте дитину, я до обіду ще й наведу фарбами свою картинку.

— Що ж це ви намазголили на полотні? Нічогісінько не розберу. Не то лози, не то дерева, не то якесь гайвороння… Ще й збоку стримить якийсь стоян, неначе шибениця, — промовила Софія Леонівна з ваганням та з недомислом в очах.

— Ой ви! Не маєте ви тямку про малярські справи ані на шаг. Ось я зараз понаводжу усе, так тоді й дізнаєтесь, що то за гайвороння. Нічого ви не тямите, — обізвавсь Леонід Семенович.

— Ну! я не така вже нетяма, щоб і цього не втямить. Бачу, що ви намалювали кат зна що та й годі!

Софія Леонівна й справді нічого не тямила в мальовництві, не любила картин і ніколи не дивилась, що на їх намальоване.

— Ож дивіться! — сказав Леонід Семенович і, вхопивши пензля в руки, в одну мить посинив воду, позеленив верби та осокори, навів жовтогарячою фарбою питель, почорнив трубу. Картина одразу ніби ожила й глянула на неймовірну Софію Леонівну. Поки покликали обідать, картина вже була ніби живий вигляд з греблі на околишні береги.

— Кидайте вже оте мальовидло та ходім обідать, бо я вже їсти хочу! — обізвавсь Левко Ігнатович, вирячивши очі на картину та несамохіть слідкуючи очима за кожним рушенням пензля. — Ну та й падковиті ж ви до цього штучництва! Ви б, надісь, малювали і вдень, і вночі. Як гамселить по полотні!

— Атож! Як найде на мене оце дурне натхнення, то я й справді був би ладен і вночі малювать. А часом то так зам'якинюсь та розледащію, що й пензля не хочеться взять у пучку. Це, певно, на мене тутечки повіяв подих сільської поезії. Це ж мої гастролі на селі, мабуть, такі, як будуть згодом десь далеко і твої, Флегонте Петровичу.

В суботу Флегонт Петрович з Леонідом Семеновичем, та Левком пішли на співку, щоб трохи справить півчу, а в неділю вони співали в церкві в хорі. Артисти виспівували і в хорі, і в тріо так, що селяни з дива сливе усюслужбу божу стояли лицем не до престолу, а до хор, де гриміли чудові голоси. Слава за їх співи пішла навіть по селах скрізь по околиці.

V

Три дні ще пробув Леонід Семенович в сестри. Ще двічі ходив на греблю з своїми мальовницькими причандалами, щоб докінчить роботу. Картина ще гаразд і не висохла, а тільки зашерхла, як він вже зібрався в дорогу.

— Час мені браться до батька в Канівшину. Швидко мине той тиждень, що й не зоглядишся, а мені треба б ще посхоплювать деякі гарненькі вигляди по Росі в Канівщині. Може, мені знов доведеться десь тинятись на далекій півночі, де я вже тинявся. Як було побачу на картині понамальовувані рідні місця, то неначе вдома побуваю, аж повеселішаю й стаю бадьористий. Часом було аж очі зайдуть сльозою од нудьги та смутку на чужині за рідною країною.

Через три дні, наспівавшись та розваживши себе малюванням, Леонід Семенович рушив з двора до батька в Канівщину. Сестра заплакала на прощанні. Їй жаль було і брата, і його малого сина, котрого наче сиротою покинула навіжена мати. З Леонідом Семеновичем поїхав в містечко й батюшка за налигачами, обротями, налюшниками та деякими закупками, потрібними в жнива. На козлах примостивсь і Флегонт Петрович, щоб дізнаться, чи нема часом на пошті звістки про запрошування будлі-куди на гастролі з артистичного бюра. Леоніда Семеновича одвезли на вокзал, а самі вони заїхали в крамниці. Зробивши свою купівлю, вони зострілись з одним знайомим з містечка. Він запросив їх до себе на карти. Невважаючи на гарячий жнив'яний час, отець Зіновій загаявся до пізньої доби і вже сливе в глупу ніч вернувся додому з налигачами та обротями. Матушка сердилась, сварилась та й годі сказала. Усю провину вона скидала на своїх гостей, що наїхали не в добрий час, саме в жнива, бо через гостей часом доводилось занехаять роботу на полі. Після од'їзду Леоніда Семеновича й Левко догадавсь, що й йому час би вже їхать до батька. Але отець Зіновій і Флегонт Петрович намагались, щоб він зостався ще на якийсь час, мабуть, через те, щоб розважить себе трохи, бо їм не було з ким грати в карти. Левко не дуже-то й одмагавсь і зостався. Він обідав наперемінку то в школі, то в

матушки. Сусіди баби скуповували по селі для Софії Леонівни курчата та кури на обід. Маша ходила щоранку на батющину леваду по бутвину та усяку гичку на закришку й готувала обід у школі в пекарні. Хліба й паляниць до чаю постачала гостям матушка. Життя гостей в опрічній хаті вже не заважало хазяїнові й господині. Софія Леонівна часом запрошувала батюшку й усю його сім'ю до себе на чай на причілок. Отець Зіновій був дуже радий гостям, бо йому було до кого повсякчас піти в гості, розважить себе трохи, і побалакать, і поспівати, і в карти пограть. Левко, як штукар на вдачу, своїми смішками та жартами розвеселяв усіх, а найбільше обох хазяїнів, і без того нахильних до жартів та штукарства. І Маша в опрічному житлі вже не так здорово гнула кирпу перед наймичками й наймитами: вона оговталась, оббулася в чужій оселі, вже не так бундючилась перед сільськими слугами, призвичаїлась до сільського щоденного порядку в батющиному домі, ходила туди за молоком та паляницями й частенько-таки бігала позичать посуд для якоїсь потрібки. Часом вранці, йдучи з кошиком по бутвину на леваду, вона ніби ненароком завертала на греблю до питля, щоб прогулятись та при нагоді й побачиться з молодим товаришем механіка, панком Суходольським. Течія життя пішла рівно, плавко і для обох сім'їв дуже приємно.

Через три дні після того, вже надвечір, Флегонт Петрович з товаришами грав у карти на причілку під старою вербою. Вже сонце обійшло школу сливе навкруги й неначе заглянуло з-за вугла на причілок. Вечірній гарячий промінь сонця впав у густу тінь од школи й перетяв її золотою стрілкою до самого стола. Саме в той час од церкви через вигон якийсь пан катав неначе навзаводи на баских кониках. В фаетоні стримів панок в дорожньому парусиновому білому пальті з відлогою, напнутою на капелюш, як звичайно їздять місцеві дідичі та урядовці по селах.

— Хтось катає добренькими кіньми, неначе аж хапається, так прудко біжать коні. Може, це хтось їде до вас, — сказав Флегонт Петрович.

— Це їде хтось не тутешній, бо погонич не повернув на об'їздку кругом вигону по твердому шляху, а покатав навпростець через вигон по глибокому піску та по будяках, — обізвавсь отець Зіновій, — дивіться, як врізався шинами в глибокий пісок і плуганиться, неначе загальмував фаетона.

Але через хвилину прибігла наймичка Ївга й сказала, що приїхав якийсь пан, либонь з фабрики чи з гамарні з Білої Церкви, бо як говоре, то закидає ніби трохи по-лядському або по-німецькому.

Отець Зіновій пригладив долонею кудлате волосся й похапцем почимчикував до господи. Там на подвір'ї стояв фаетон. Візник розгнуздав коні, щоб вони трохи одсапали та попаслись на зеленому шпориші в дворі, бо коні аж перепались од бігні. Отець Зіновій вступив у світлицю й побачив молодого панича, дуже гарного на вроду, чорнявого, випещеного й убраного в нову гарну й дорогу одежу.

— Добривечір вам! — привітавсь панич до батюшки.

— Доброго здоров'я! Сідайте, будьте ласкаві. Ви, мабуть, з білоцерківської гамарні? От і добре. В мене постиралось аж п'ятеро коліщат в молотилці. Я оце мав на думці заїхать до фабрики, як був у Білій Церкві, та на лихо спохвату забувся вкинуть коліщата в повозку. Може, ви вкинете їх у свій фаетон?

Гість осміхнувсь. Слухаючи балакучого хазяїна, він навіть не встиг порекомендуваться, хто він такий. З-під чорних довгих вусів, з-під червоних губів блиснули два рядки білих, рівних, неначе підрізаних зубів.

Отець Зіновій попросив гостя сісти. Гість сів на стільці, присунувши його до стола.

— Я не з фабрики. Я з Полтавської губернії, студент університету, Наркис Амфилохійович Назарів. Я оце іду з Києва та по дорозі додому завернув в вашу господу.

— По дорозі з Києва в Полтавщину завернули в наше село? — з дивуванням в голосі несамохіть перебив його розмову отець Зіновій. — А мені чомусь здалось, що ви з білоцерківської фабрики абощо. Наша наймичка, мабуть, наздогад сказала мені за це і так направила мої думки та здогади.

Студент зареготавсь на всю світлицю, що його прийняли за якогось гамарника.

— Вибачайте, отець Зіновій, що я сміюся, бо мені стало дуже смішно, — почав говорить студент.

— О! звідкіль же й од кого ви довідались, що я отець Зіновій?

— Та од Флегонта Петровича й Софії Леонівни, — говорив і разом реготавсь студент.

Матушці було цікаво знать, який то гість приїхав, і вона ніби ненароком заглянула через двері в світлицю.

— Ольго Павлівно! — гукнув отець Зіновій. — Це приїхав гість до Флегонта Петровича, студент, добродій Назарів.

"Ой лишенько мені! ще гість, і певно на довгий час", — подумала вона й увійшла в світлицю.

Гість устав, порекомендувався й поздоровкавсь. Студент-красунь кинувсь їй в вічі своєю стрункою постаттю й красою. Рівнийстаном, як тополя, довгобразий, з чорними кучерявими васильками, з чудовими карими чималими очима, молодий гість стояв серед світлиці, мов

намальований. Подовжасті повненькі щоки були рум'яні: з-під чорних вусів лисніли повні губи, червоні, як калина. На гостеві було ясне рябеньке новісіньке убрання, а на ногах лисніли лакировані ботинки. Матушка, як селючка, несамохіть задивилась на таку цяцю, якої й не траплялось їй бачить на селі.

— Сідайте, будьте ласкаві! А мені здалось, що хтось приїхав з білоцерківської фабрики, — почала матушка та й спинилась.

"Чого це їм обом спала на ум та білоцерківська гамарня? Невже я скинувсь на ту гамарию або будлі-якого німця гамарника?" — подумав Назарів. — Чим же це я запобіг такої ласки в тієї гамарні? — спитав з сміхом і голосно Назарів.

— Бо ви трошечки скинулись з лиця на німця-механіка або ніби на якогось чужоземця, — обізвавсь отець Зіновій.

— Одже ж ви, отець Зіновій, трошки і вгадали, бо дід мій, полтавський дідич, був армянського роду, якийсь зайда з Тифліса й оженився в Полтавщині. Але я чистий полтавець, щирий приятель Флегонта Петровича. Цея й прибув на дачу до його на одвідини. Але де ж він, що його не видно в вас? Він казав мені, що побуде якийсь час у вас, а потім згодом перебереться на дачу десь тутечки на селі.

— Флегонт Петрович вже й перебравсь на дачу, — обізвалась матушка, несамохіть задивляючись на гостя, на його лакировані ботинки та на жваві іскряні очі, що неначе аж крутились на чистих білках.

"Ой щось воно надто вже веселе та дзиндзюристе!" — подумала матушка.

— Де ж та дача? То вона таки до вас належиться, чи до якогось чоловіка або пана? Чи далеко звідсіля? Кудою ж до неї їхать? — спитав Назарів.

— О, так далеко, що звідсіля видно, — сказав всмішки отець Зіновій, — буде так звідсіль, як тричі ломакою добре кинуть.

— Он як! То це, мабуть, десь тутечки, десь поблизу, — спитав студент.

— Ондечки! навіть у вікно видно. Дивіться! Он-оно за клунею! на хаті стирчить мурований верх: ото ж їх дача, — сказав отець Зіновій.

— А поведіть мене, коли ваша ласка! — гукнув Назарів і схопився з стільця, як опечений.

"Ну та й жвавий же та в'юнкий оцей жевжик!" — подумала матушка і, вставши з канапи, і собі похапцем чкурнула навздогінці за ними, надто зацікавлена тим жвавим та багато убраним красунем.

Бадьористий отець Зіновій швиденько йшов вузькою борозною через картоплю, аж картоплю толочив, а за ним слідком ішов гість. Вийшовши поперед гостя на причілок, отець Зіновій сливе пошепки сказав до артиста:

— Флегонте Петровичу! Там до вас приїхав якийсь гамарник чи механік з фабрики з Білої Церкви по ділу, певно, за якийсь млин, чи за молотилку, чи за кружала та коліщата в молотилці.

— Який гамарник? За які це кружала та коліщата? — спитав з дивуванням Флегонт Петрович, аж очі витріщив.

— Добривечір вам на дачі! А що, чи додержав я свого слова, чи ні? — гукнув гість до Софії Леонівни голосно, здалеки вітаючись з нею.

— Це Назар Стодоля! Он який механік! А я митикую, аж морочу голову од здогаду, який це механік приїхав аж сюди до мене, — гукнув Флегонт Петрович і тричі поцілувавсь з гостем.

— То то мене отець Зіновій прийняли за гамарника з Білої Церкви, бо я ж звідтіль і прибув з вокзалу, — одказав гість і зареготавсь,

— Ото наша Ївга направила мене на такий здогад: каже мені, що гість, як говоре, то трохи закидає ніби по-німецькій, — одмагавсь отець Зіновій.

Назарів і справді ніби закидав в розмові по-якомусь, бо трошки гаркав якось неначе по-дитячій, що робило його мову більше делікатною й навіть приємною.

Левко радісно й весело привітався до гостя й почав пустувать на радощах: вхопив його за стан і обкрутив його кругом себе аж тричі. Софія Леонівна одразу повеселішала й стала бадьориста й жвава.

— Та годі вже вам вихрити! Аж куряву збили! Ще запорошу собі очі од вашого крутіння, — гомоніла Софія Леонівна.

— Назар Стодоля таки додержав свого слова, завернув до нас, щоб одвідать нас на дачі. Спасибі, спасибі! — говорив Флегонт Петрович до гостя.

— Та вас же не так звуть. Я пам'ятаю, як ви в нас заповістились за себе, — обізвалась матушка, — чи, може, то в вас двоє йменнів?

— Та де там! Мене батюшка охрестив одним йменням, а оці харцизи продражнили мене ще й другим, по Шевченковій драмі, — сказав Назарів, тикаючи рукою на Левка.

— Коли ж батюшка дав йому таке недоладне ймення, що й вимовить трудно! — обізвавсь Левко. — Де ж пак! Наркис Амфилохійович. Було б і справді краще, якби ти спростив оте цупке ймення на якогось Наркиса Гамарниковича абощо, — жартував Левко.

— От тепер сідайте з нами "за тесові столи", цебто за карти, та гратимемо далі; трудовників доволі тепер, і в нас діло піде спірно, — сказав отець Зіновій словами пісні.

"Не хочу я, сестро, за столи садитись, а буду я, сестро, на тебе дивитись", — заспівав тихенько Назарів далі народну пісню й зирнув бистро на Софію Леонівну.

— Та співайте ж далі! Я люблю слухать, як співають пісень, та ще й гарно, — обізвалась Софія Леонівна.

— Та годі вам співать! Сідай лиш мерщій, добродію гамарнику, за стіл, — гукнув веселий Левко й потяг з усієї сили гостя за руку до стола. Гість випручувавсь. Йому було ніяково перед матушкою за такую парубоцьку Левкову вихватку. Але Левко цуприкував його за руку. Гість опинавсь. Вони, жартуючи, почали войдуваться. Левко вихав гостем, неначе коцюбою, і ненароком зачепив закаблуком улика. Улик перекинувсь, зачепив другого улика, і той улик пішов уперекидь.

— Ну та й дуріють же оці хлопчиська! Чисто неначе кошенята, — промовила Софія Леонівна й кинулась піднімать та ставити улики на місця.

— Оці жевжики, оці джигуни, неначе ті ведмеді влізли в пасіку та й поперекидали улики, — обізвавсь Флегонт Петрович.

— Правда, що улики, тільки без щільників, — обізвалась матушка, слідкуючи за гостевим ворушінням.

Назарів кинувсь і собі до улика, вмить поставив і примостивсь на йому. Свіжий, повненький, як молодий огірок, чорнявий та стрункий, цей випещений красунь-гість здавався матушці якимсь зачарованим царевичем, про якого розказують в казках, і що цей царевич, котрий десь поблизу був зачарований, спав сто год десь в діброві, а це тільки що

прокинувсь та несподівано, ніби якимсь чудом, з явився тут на простацькому причілку, трохи не в пасіці в катразі, та й сів на улику. Матушка зирнула на Софію Леонівну допитливим очком. Софія Леонівна одразу аж посвіжішала на виду й неначе побілішала. Очі стали веселі, неначе аж грали: уста раз у раз осміхались. Погляд її став ласкавіший. Вона подобрішала, сіла на застеленій килимком призьбі коло матушки й почала розмовлять з нею любенько та приязно, мов близька й щира приятелька. Краса зробила неначе якісь чари, неначе подихувала на їх обох подихом поезії.

Софія Леонівна була неворушлива людина, навіть длява і, може, через те вона дуже любила жвавих людей, а найбільше проворних та веселих молодих та жартовливих паничів жевжиків та джигунів. Вони її надили тим, що бавили й розважали її, а вона сиділа непорушно, дивилась на їх та милувалась ними.

Левко аж силував товариша сісти за карти, але він усе одмагавсь.

— Оце причепилась причепа! Одчепись ти од моєї душі. Ще встигну доволі награться в карти. Мені оце після дороги заманулось скупатись отам в ставку або в річці під отими гіллястими вербами та осокорами. На шляху була велика курява, і я запорошив себе усього на тому курному шляху од вокзалу. Мені хотілось скупаться в ставку по дорозі, та візник не згодивсь спиняться та гаяти час.

— То й ходім оце та й будемо купатись, бо мені од того войдування з тобою аж душно стало, — обізвавсь Левко, в котрого думки та бажання виникали раптом і нагло і так само нагло й швидко зникали.

— А після купання прошу на чай до нас у садок, — запрошувала Ольга Павлівна усіх, — але стривайте на хвилинку! Ось зараз я пришлю вам наймичкою простирядло, гребінець та шматок мила, — додала вона на ході коло причілкового вікна.

Незабаром проворна Ївга прикатала й принесла всі купальницькі причандали. Отець Зіновій навантажив Левка тими причандалами, і купальники попростували через вигон проз церкву, перелізли через перелаз в батющину леваду й пішли до річки навпростець, через людські сукупні городи по борознах, де в одній садибі сливе щодня купалась уся батющина сім'я.

На причілку зосталась сама Софія Леонівна. Під вербою одразу стало тихо, аж ніби мертво, та ще після гаму та голосної бучі, яку збили молоді жевжики. Спочатку ще було чуть здалеки голосну розмову з вигону, але згодом і той гомін затих і замер. Гості одразу зникли, неначе крізь землю пішли. Саме в жнива на вигоні нігде не ворушилось ані живого людського духу, тільки чиїсь овечата никали попід тинами, хапком теребили свіжу зелену траву та бадиллясте збутлявіле зілля, що постікало в завсідньому холодку.

На Софію Леонівну несподівано спала задума, а потім і нудьга. Перед її очима все ніби манячіли молоді говорючі та веселі жевжики й нагадували про веселе молоде товариство в її житлі в Києві. Вона згадала усіх паничів, але ніхто з їх не припадав їй так до вподоби, як красунь Назарів. І вона й незчулась в тій глушині, як його іскряні карі очі та ніби намальовані чорні брови заслонили і Флегонтові карі очі, і всіх паничів та все виникали в її думці й надили до себе і веселістю, і ласкавістю, і коханням.

Софія Леонівна озирнулась навкруги. Перед очима просто проти неї стримів старий частокіл. За вигоном зеленіла левада, обсаджена вербами, а далі на горбику на чолопочку стара церква ніби потопала в високих липах та диких грушах. І нігде ні живого духу! Неначе усе село вимерло. На Софію Леонівну найшов сум. Вона не видержала далі тієї сільської мертвоти й тиші, схопилась з призьби, побігла мерщій в покої, налапала в комоді простирядло й похапцем побігла й собі до ставка просто шляхом до греблі.

Софія Леонівна не знала тих закуточків по городах, заслонених густими гіллястими вербами, де звичайно купались потаєнці молодиці й дівчата, і попрямувала просто на греблю. Озирнувшись на ставок та на широке плесо нижче од греблі під спустом, вона зійшла з греблі до плеса. Їй здавалось, що вона сховалась од людських очей за греблею в холодку і в захисті, бо гребля була висока, сливе на два сажні, а нижче од плеса росли старі верби та осокори за тинами в людських городах. Вона почала розлягаться коло самої греблі й складать одежу на хворостини та хмиз, що висовувавсь з-під греблі й тарасу.

Але Софія Леонівна не знала, що через греблю йшов великий трахт на повітове місто і через греблю вряди-годи їхали люде й сновигали євреї.

"Одже жмене видно з греблі. Але мені байдуже за тих мужиків, пастушків та міських жидів. Це ж не пани", — подумала не дуже-то соромлива панія й полізла в воду.

Ця книжкова столична демократка вважала на селян, ніби на якусь худобу, перед котрою можна було й не соромиться.

"Це ж не люде, а якісь ягниці. А хіба ж мені сором перед волами та ягницями?" — думала Софія Леонівна, розкошуючи в дрібненьких хвильках та брижах на плесі.

На греблі все манячіли вози й люде. Якийсь місцевий чоловік віз самотужки бідкою кулі, зумисне спинивсь і почав розмовлять з чоловіками з питля та дивиться на неї: їм здалось, що то купається жінка Лейби, писаря з питля, бо вона без сорому завжди купалась в плесі, невважаючи на те, що її було видно з греблі. Софія Леонівна й трошечки не соромилась і од того часу все купалась в спусті, окреме од свого чоловіка й Левка.

Але трохи згодом селяни довідались, що там купалась не Лейбина жінка, а панія.

— Це мабуть, якась проява, а не панія, коли купається на видноті й людей не соромиться, — загомоніли люде по всьому селі.

Обполоскавшись нашвидку в плесі, Софія Леонівна з великою труднацією доплентались додому: після купання в неї все тіло ніби обважніло й ослабло. Вона неначе впала на стілець і причепурилась перед дзеркалом. В покоях було тихо, аж ніби мертво. Тільки веселий промінь вечірнього сонця промикувавсь через вікна, сягав на усю довжину покоїв і звеселяв чисто побілені стіни. Софія Леонівна взяла золоті сережки й почепляла їх, потім наділа чисту квітчасту блузку, ніби обсипану пунцовими квіточками польового маку. Після купання в спусті в холодних джерелах, що били з дна в плесі, в неї вид став біліший і багато делікатніший. Вона вже направилася йти на чай до матушки в садок, як несподівано під вікнами затупотіли паничі й раптом убігли в покої. Софія Леонівна жалілась, що після купання неначе розімліла й ледве волоче ноги. Паничі в жарти вхопили її з обох боків попід руки і повели через грядки та через високу мішаницю й наробили патолочі, неначе через мішаницю хтось проїхав возом.

В садку під грушею стояв застелений стіл з самоваром, стояли поналивані стакани чаю й хололи. Матушка все турбувалась, що паничі надто загаялись в школі, а чай холоне. Глянула вона в двір поверх штахетів, аж паничі ведуть удвох Софію Леонівну попід руки й регочуться. Софія Леонівна й собі реготалась.

— Ну та й веселі ж ваші паничі, Флегонте Петровичу! — промовив отець Зіновій.

— Ведуть Соню, неначе бояри тещу до зятя на перезві, — додав Флегонт Петрович і побіг одчинять хвіртку в садок назустріч паничам.

— Ну та й дуріють же оці жевжики — обізвалась матушка Ольга Павлівна до отця Зіновія. — Знать весела мати родила їх обох.

— А Софія Леонівна, очевидячки, й сприяє їм, — пошепки сказав о. Зіновій, — мабуть, такі жарти припадають їй до вподоби: певно, не дуже-то шанується моя невістка, коли паничі геть-то вже запанібрата поводяться з нею, неначе парубки з дівчатами.

— Ольго Павлівно! попроганяйте лишень оцих хлопчиків ломакою, щоб вони дали мені спокій, — промовила Софія Леонівна й ніби впала од утоми на стілець поруч з господинею.

— Коли ж не подужаю їх, бо обидва паничі вже не маленькі. Якби це так пустували наші Петрусь та Івась або якісь там недолітки, то я б ще дала собі ради: а цих дітей я не впиню й нічого не вдію з ними, — одмовлялась матушка.

— Але це й добре, що вони доволокли мене в садок. Я оце вперше скупалась цього літа, і після купання в мене так обважніло все тіло, що я насилу доплентались од греблі до школи, та оце й до вас з помагачами, — говорила Софія Леонівна і вкинула в стакан дві грудочки сахару та й почала колотить чай ложечкою.

Паничі посідали за стіл і похапцем сьорбали прохоловший чай, неначе хапались кудись на службу. Наркис Амфилохійович Назарів сидів проти Софії Леонівни і все піднімав її на сміх, що вона купалась коло греблі на тарасі та на хамлі під спустом. Він очевидячки залицявся до неї. Після купання Софія Леонівна побілішала, навіть трошки зблідла, стала делікатніша на взір. Гарні чорні брови ще виразніше малювались на білому чолі, а чималі карі очі ніби побільшали й стали виразніші. Втома од купання та од доброї промашки до річки наддала її красі і делікатності, і якоїсь романтичності.

Наркис Назарів почував, що той погляд карих, ніби втомлених очей доходить до його серця й глибоко промикується в його душу. А чудові чорні брови манили його очі й неначе лащились до його серця, а задума в очах неначе подихала на його гарячим подихом. Резеда розливала тонкі делікатні пахощі попід грушею. І молодому хлопцеві уявлялось, що ті делікатні пахощі вникали в очі й брови Софії Леонівни і що тими пахощами повівають на його Софіїні очі та чорні брови. Софія Леонівна ще й передніше дуже подобалась йому, а теперечки в той чудовий вечір, в гарній поетичній глушині, під зеленим гіллям, під чистим синім небом та одлиском вечірнього сонця в його в серці розжеврілось й запалилось щире кохання.

Наркис не зводив очей з Софії Леонівни. Вона пила чай і вряди-годи зиркала на його втомленими, ніби благаючими очима. І в її серці з'явився зародок чогось більшого й дужчого, ніж звичайна прихильність до приємного й веселого красуня.

Висьорбавши чай, непосидящі, товкущі хлопці кинулись до дітей, що поприбігали до стола, і почали з ними граться. Паничі знать не дуже-то ослабли й обважніли од купання, бо наперемінку садили їх собі на потилиці й ганяли з ними кругом груші, неначе грали в хрещика. Хлопчики реготались, хапались рученятами за навислі груші та листя, поганяли їх і ньокалн, ніби на коні. Молоді паничі неначе й самі змалились, бавлячись з дітьми, стали, мов великі діти.

— Та годі вже вам дуріть! Пустують, неначе малі діти; і вгамувать, і впинити вас нікому. Сідайте лишень та мерщій пийте чай, бо затого й самовар вичахне. Он вже й череда йде, затого вечір буде. Йдіть-бо! — гукала матушка на паничів.

Назарів скинув дитину з потилиці, прибіг засапании і сів на лавці попліч з Софією Леонівною, Вона приємно осміхнулась і не посунулась далі од його.

"Чи ти ба! присунувсь, неначе парубок до дівки, аж плечі їх черкаються. Може, в їх у Києві тепер так поводиться. Гарна ж у їх там пішла поведенція", — думала матушка, маючи на думці сільський погляд на женихання й залицяння.

— Давайте грати в чого-небудь, чи в жельмана, чи в сусіда, чи що, — говорив Наркис Назарів, вмостившись надто щільно коло Софії Леонівни, — чи ви пак, сусідко, задоволені своїм настирливим сусідом? — промовив він в жарти до Софії Леонівни.

— Атож! Чом би пак і ні. Тільки сидіть тихо та не дурійте, як оце ви дуріли з дітьми, а то я ладна покликать іншого, смирнішого сусіда.

Назарів зітхнув, згорнув руки на грудях і неначе замер в одній поставі.

— От так-о, чи що б то? — промовив він трошки згодом.

— Про мене, й от так-о, — обізвалась Софія Леонівна й почутила, що їй дуже приємно торкаться об його плече.

— Потривайте ж, я лередніше вип'ю чай та тоді вже й одубну в отакій позі: сидітиму мовчки й мовчатиму під вашим загадом, — жартував Назарів і хапався пити чай сливе нахильці.

— Ти таки добра дзиґа: не посидиш тихо ні хвилиночки, то й трудно тобі буде додержать своєї обіцянки, — сказав Левко через стіл.

— От тобі на! Тільки що був гамарником, а це одразу вже став дзиґою, — обізвавсь Наркис, — сказать по правді, я не люблю тих хамул, тюхтіїв та мовчунів. Ой не люблю! Такі люде наводять на мене страшенну нудьгу.

— То цебто й я наводжу на вас нудьгу, бо ваша сусідка таки добра хамула та мовчуха, — жартувала й собі Софія Леонівна.

— Я невдоволений своєю сусідкою за обговорювання таки самої себе, а не інших людей. Прощайте! Зоставайтесь здорові! — сказав Наркис і при тих словах устав, ухопив за руку сусіду й так здорово здушив, що вона трохи не крикнула й ледве вдержала крик.

— Та я ж вас не проганяю! Сидіть собі хоч і мовчки, коли хочете. Мені за це байдужісінько.

Назарів знов сів коло Софії Леонівни й присунувсь близенько. Він попросив у хазяйки ще стакан чаю, хоч йому вже й не хотілось пити. Він пив чай повагом, помаленьку. Йому було приємно сидіти поруч з Софією Леонівною, і він був ладен сидіть і жартувати з нею, доки й ніч впаде на землю, доки й місяць зійде.

Ради нового гостя матушка загадала Ївзі готувать вечерю для всіх. Ївга крутилась, як муха в окропі, патрала курчата й нишком кляла Машу, котра в той вольний для себе час гуляла на греблі під вербами з помічником механіка Суходольським.

Сонце зайшло. Надворі помаленьку сутеніло. Ніч спускалась на садок помаленьку, ніби крадькома. Матушка мила посуд. Стіл з гістьми неначе стиха тонув в поетичних сутінках. Садок неначе млів в теплому літньому повітрі. Густішали тіні під гілками груші, і вид в Софії Леонівни ще більше поделікатнішав. Молодому Наркисові вона здавалась якоюсь східною царівною казок Шехерезади. Йому уявлялось, що він якимсь чудом опинився несподівано в дуже далекому краї, ніби в чудових казкових царських східних садках, а коло його сидить сама красуня Паризада, оповита вечірніми поетичними сутінями. І він несамохіть налапав під скатеркою її руку й міцно стиснув. Але Паризада ніби розгнівалась од такої нахабності зовсім не східного лицаря й зараз висмикнула свою руку й поклала її на стіл.

Наркисові чомусь заманулось співать, неначе та мила ручка, ті чорні брови й чудові очі самі були піснею й викликали в його в душі охоту до співу. Він затяг українську пісню тихо, неначе пошептом, як зачинає серце пісню кохання, неначе він боявся сполохать голосним гуком і своє серце, і свою любов, і тишу пишного вечора, і виступаючі зорі на небі.

Левко підхопив той спів. Флегонт Петрович і незчувсь, як почав вторувати. До їх зараз пристав отець Зіновій. Полилось чудове тріо: "Чи це ж тая криниченька, що голуб купався? Чи це ж тая дівчинонька, що я женихався? Жаль, жаль мені буде! Візьмуть її люде: тепер же вона не буде моя", — виспівували молоді голоси неначе нишком, а Наркис виводив з якимсь сумом в голосі: "Тепер же вона не буде моя!"

"Ой у полі з криниченьки орли воду п'ють; а вже мою дівчиноньку до шлюбу ведуть. Жаль, жаль її буде", — промовляв далі слова пісні молодий красунь, і в його голос затрусивсь, подужчав, неначе голосно крикнув од жалю, ніби він співав пісню за себе самого, що не цілувати йому тих очей та чорних брів, котрі стали йому такі сподобні в цей пишний вечір.

— От такі тихі співи я люблю й ладна слухати хоч би й цілий вечір, — обізвалась поетична на вдачу Ольга Павлівна, — бо вони наводять на мене думи й неначе лащаться до мене, мов маленькі діти. Але співи співами, а вечеря має своє право. Вже час би й за вечерю сідать, бо оті дітлахи поснуть, де впадуть, — сказала вона, раптом підводячись з лавки, гукнула на няньку й загадала їй, щоб вела дітей в покої і щоб вона застеляла стіл.

VI

Після вечері вже в пізні обляги, набалакавшись донесхочу, отець Зіновій поклав спати Наркиса в своєму кабінеті, а Флегонт Петрович взяв з собою Левка в школу, щоб примостить його в великому школьному покої, де стояло зайве ліжко, котре було поставлене для будлі-якого випадкового гостя або родича. Прийшли вони в школу вже лягома,

засвітили світло, пороздягались і зараз полягали спати. Левка довго не брав сон. Нарешті вже пізньою добою він почав дрімати й навіть засипать, але крізь легкий сон він почув, що на горищі ніби хтось ходе або нишпоре. В його чуття було дуже добре, і він зараз прокинувсь і почав прислухаться: на горищі й справді ніби щось шаруділо або стиха човгало. Молодий хлопець був чуткий на вухо, насторочив вуха й почав прислухаться. Незабаром щось неначе чмихнуло, але якось чудно, не по-людській.

"Що воно за нечистий от там порпляється на горищі? Чи не злодій часом вліз та чогось шукає? Не домовики ж там пораються в глупу ніч", — майнула в Левка ніби сонна думка.

Він знов почав засипать, і йому вже почалось верзтись у сні якесь кострюбате страховище, що никало по закутках в горниці, все ворушилось, а потім полізло вгору під стелю по пічурках, неначе по драбині. Пронизуватий дикий крик або дитячий плач неначе шпигонув йому в вуха, і він раптом прокинувся й не міг навіть добре опам'ятатись і пригадать, де це він знаходиться: чи в батька, чи в отця Зіновія, чи в Києві.

"Одже ж це, певно, злодій виліз на горище, продерши кулики: мабуть, думав, що нові київські пожильці багатенькі й доконечно понавозили всякого добра й сховали дещо й на горищі. Треба збудить сторожа, нехай лиш полізе на горище та добре оглядить закутки".

Левко встав і пішов в прихожу, а потім в сінці, де під драбиною спав сторож Яків.

Саме в той час на школі закукувакав неприємним і плакучим криком сич. Левко втямив, який то злодій нишпорив по горищі, й заспокоївсь, але згодом його сливе всю ніч будили то сова, то сичі й не дали йому гаразд виспатись.

Вранці він розказав Флегонтові Петровичу про свою пригоду вночі.

— Це, мабуть, па горищі оселилась або сова, або сич, — сказав Флегонт Петрович. — Ото горенько! ніяк не дам ради оцій школі, так її занехаяли. Але кудою б оце проліз сич, коли ушивальник повшивав куликами усі продухвини на покрівлі й дірки. Вже й потьоки не течуть по стінах, і з стелі вода не крапає, бо позамазували усі проточини й червоточини. Треба знов оглянуть горище пильніше.

Після чаю вони вдвох полізли на горище й нагляділи гніздо сича під кроквою, а під латами стриміло кільки горобиних гнізд. Подекуди попід стріхою світились надвір дірки, котрих знадвору було не видно.

— Он кудою влітають сичі та горобці. Чи ти ба! таки добрали способу після того, як укривальники позамощували всі дірки на покрівлі. Це в голові запущеної школи завелась така нужа. Ось ми поськаємо в миршавій голові цієї всеросійської сироти, — сказав Левко й почав знімать горобині гнізда.

— Ці птахи, мабуть, думали, що стоїть на одшибі покинута пустка, та й намостили собі безпечно гнізд, — сказав згодом Левко.

Принесли вони оберемок соломи, щільно позатикали усі дірки й поскидали всі гнізда. Підлітки сиченята скидались на витрішкуватих чортенят. Горобині голоцванки вже повбивались в палки. Левко повикидав усіх їх надвір і покликав собаку. Собака в одну мить поковтала їх, навіть не жувала, потім сіла на задні лапи й з жадобою пильно дивилась Левкові в очі, неначе казала очима: "Ой, та й смачне щось оце я поглинула! дай ще, будь ласка, такого гарного поживку!"

— Ну тепер, Левку, вже спатимете добре; вже злодіїв схламала цюця, — говорила Софія Леонівна всмішки.

Після чаю Левко ввійшов у світлицю й одчинив вікно, щоб висвіжить та провітрити її. Він зопалу швиденько пхнув вікно надвір. Несподівано дмухнув вітер, вхопив рами й стукнув ними об стіну. Струхлявілі рами й нижчі шибки однизу посипались на призьбу, а з їх випали найнижчі тахлі й брязнули об призьбу.

— От тобі на! На тобі ще й друге лихо, бо одного мало! З цих шибок аж закуріла порохня, бо всі рами були поточені наскрізь шашлями, — говорив Левко.

Довелось на ніч затикать вікно подушкою, щоб блукаючі по смітниках собаки часом не повлазили в покої. Другого дня вранці Флегонт Петрович покликав столяра, щоб принаймні полагодив струхлявілі рами.

— В цій церковній школі добре жити тільки домовикам та совам. Тут усе струхлявіло: і забудування, і сама наука, — говорив з досадою Левко.

Після чаю прийшов Наркис. Левко розказав йому за свою пригоду вночі. Софія Леонівна сміялась. Наркис реготався. Трохи згодом прийшов отець Зіновій і нарікав і на громаду, і на волосного старшину, що вони за школу не дбають таки зовсім, а вчителем нехтують і кривдять його в усьому: видають, неначе видавцем, топливо, а плату видають не щомісяця, а часом через два або й три місяці.

Вони зараз посідали грати в карти на причілку, а награвшись донесхочу, перед обідом пішли купатись. Після купання Софія Леонівна запросила Наркиса до себе на обід, як свого гостя. Молодому паничеві дуже сподобалось і село, і чудопа місцина над річкою й кругом ставка, і веселе товариство: але більше од усього його надила молода господиня, Софія Леонівна. Він вже дві ночі ночував в покоях в отця Зіновія. Матушці він вже заважав, як людина, чужісінька для неї, хоч він сливе цілісінький день пробував у школі, де уся компанія сливе безперестану грала в карти і до обіду, і після обіду. Отець Зіновій був радий, що було з ким і розважить себе, і побалакати, і поспівать.

Але через три дні надвечір з містечка привезли телеграму, котрою артистичне бюро викликало Флегонта Петровича на гастролі в Нижній Новгород та в Казань, бо він записавсь в це бюро, як спілець, і бюро викликало своїх спільників на гастролі. Флегонт Петрович не сподівавсь, що його так швидко викличуть і пошлють па гастролі. Він вже трохи розледащів на селі, одбився од своєї артистичної роботи. Але одмикувать од роботи довше було некорисно, бо в його грошей було обмаль.

— Та не дляйся-бо, та поспішай на гастролі, то, може, розстараєшся грошей; бо грошей нам треба, — вмовляла його Софія Леонівна.

— Одже ж ти правду кажеш. Як розстараюсь чимало грошей, то зараз куплю отут будлі-де над Россю здорову оселю з хатою й садком, перероблю хату на дім, а потім згодом, може, прикуплю й клапоть огороду або й леваду, та тоді вже матиму свою державу й не тинятимусь влітку по селах, по чужих хатах, — сказав Флегонт Петрович і зараз почав складатись та лагодиться в далеку дорогу.

Коні й наймит отця Зіновія знов згаяли день. З Флегонтом Петровичем поїхала в місто Софія Леонівна, щоб накупити усяких наїдків та пива й вина для своїх молодих гостей. Вона не мала думки швидко пустить їх додому, бо обидва веселі молоді паничі розважали її в самотині, а Наркис в цій поетичній глушині ще більше сподобався їй, і вона почувала, що покохала його.

Софія Леонівна вернулась з міста вже пізно, сливе лягома. Вона ввійшла в школу, і її чомусь вразила тиша й якась порожнеча в покоях. Хоч вона при людях і бадьорилась, що не боїться нечистої сили й не вірить в неї, але вона ще з столиці привезла в своїй голові не гаразд викишкану віру в усякі забобони. Вона оглянулась навкруги по темних закутках, і несподівано їй спали на думку домовики, що люблять товктись по пустках та порожніх покоях, їй одразу стало чогось ніби страшно, неначе вона щохвилини сподівалась, що от-от з темної світлиці визирне щось страшне, кудлате.

Софія Леонівна роздяглась і мовчки сиділа, роздивляючись на порожні покої, їй уявлялось, що Флегонт Петрович от-от вийде з світлиці й заговорить з нею, як звичайно бувало. Але він не вийшов. Мертва сільська тиша обгортала її, бо панувала в покоях. Нігде й не дихало живим духом. На Софію Леонівну найшов смуток. Але під вікнами хтось затупотів і рипнув сінешними дверима. В покої увійшов Левко, — і неначе вніс з собою живе життя й одразу розпудив усі страховища з іншого невідомого потаємного світу, що ніби поховались і попритаювались десь в темних покоях та в грубах. Левко ночував на ліжку в великому покої й після вечері прийшов лягать спати.

Другого дня було невелике свято. Отець Зіновій служив службу божу хто його зна задля кого, бо церква в маленькі святки звичайно буває сливе порожня. Після чаю отець Зіновій, нагагакавшись в церкві, ліг одпочивать, бо встав на утреню, ще як тільки почало дніти. Паничів брала нудьга на селі після раннього сільського обіду, їм забажалось з нудьги поплавать човном по ставку та по річці. Софія Леонівна згодилась прогуляться човном вкупі з паничами.

Паничі зараз метнулись на греблю й випросили в механіка човна. Механік запросив їх подивиться на снасть в недавно переробленому вальцьовому питлі. Паничі обдивились питель по всіх чотирьох етажах, лазили навіть вгору під саму покрівлю, звідкіль починалась справа, де з ківшів сипалась пашня на вальцьову снасть і де її спочатку дерли на дерть. Припавши борошном та обметицею, неначе пудрою, вони незабаром прибігли до Софії Леонівни, забрали з собою Івася та Петрушку й попрямували до ставка, де в березі були прив'язані на причалах човни. Маша й собі пішла з ними буцімто задля того, щоб наглядать за дітьми, але в неї була думка побачиться та побалакать з підпанком Суходольським.

Млинарі зараз принесли з питля весла, де вони були на схованці, вичерпали коряком воду з човна й витерли дно рядниною. Левко сів на гребки коло ключин. Наркис вмостивсь ззаду човна, щоб правувать човном. Софія Леонівна й діти посідали посередині човна на лавочках.

Механік одімкнув замочок на ланцюжку, котрим звичайно припинали човна до стовпчика, закопаного коло містка через лотоки. Обперлись веслами й одіпхнули човна. Легенький човен зашипів по піску й полинув по воді, як качур, плавко, легко й швидко. Одноразний мах весел гнав його по воді швидко; човен полинув, мов на крилах.

Сонце вже стало на вечірньому прузі, неначе спускалось на далекі верби та осокори й сягало промінням навскоси по воді. На мілких, грузьких та мульких місцях коло греблі під човном шугала на всі боки врозліт дрібненька рибка, неначе розпуджена й сполохана зграя горобців, Левко наліг на двоє весел, шо було сили; Наркис додавав сили, хапаючи воду плиском й закидаючи весло глибоко, сливе до дна. Ставок перелетіли в одну мить. Софії Леонівні така гулянка по ставку, очевидячки, сподобалась. Вона бистро кинула оком на питель, на берег коло питля, на горбок з домом та ялинами і одразу впізнала той вигляд, що його змалював Леонід Семенович.

— Чи ви бачите? Ондечки коло питля я неначе бачу уявки ту картину, що намалював Леонід Семенович. Чи ти ба! Яка велика схожість! — казала Софія Леонівна до Наркиса. — А я думала, що художники вигадують з своєї голови все, що малюють.

— Та вже ж наші художники малюють з натури. Через це то од їх утворів так і подихає подихом поезія, мов од самої натури, — обізвався Наркис і втирив очі в Софію Леонівну, котра зумисне сіла лицем до його, щоб надивитись на його.

Ставок далі все зужувавсь, все ужчав. Обидва береги ставка, обставлені старими вербами й осокорами, наближались один до одного, ніби сходились дві зелені стіни й ніяк не могли зійтись докупи. Човен доплив до плисковатого острівця, вкритого густим високим зіллям. Кругом острівця скупились качки й порплялись в лататті та в рясці. Наркис махнув на їх веслом, і качки закахкали, ніби крикнули, й кинулись врозліт на всі боки.

За острівцем річка Раставиця вливалась у став. Човен полетів, як птиця, по чистій прозорій воді. Троє весел махали водноразі і гнали човна з усієї сили. Паничі стиха замугикали пісні. Синє небо, лиснюча річка, зелені верби та осокори, що стояли по обидва береги, неначе зелені стіни, навівали поезію на молодих хлопців, і вони затягли пісні, аж луна пішла між вербами. Річечка загиналась, закручувалася на всі боки, неначе молода жвава дівчина вигиналась в танцях, а далі вганялась в зелені левади, городи та садки в береговині. Он далі смужкою заманячів високий, але вузенький місток, перекинутий через річку на перехрестях з стовпів, з штахетами по один бік. За містком на покаті сугорба зазеленіла яра гичка сахарних буряків, неначе ввесь покат до самого берега був застелений килимом ярого зеленого кольору. А ше далі вгору, вже за селом зазеленіли розложисті луки. Подекуди понад берегами стояли купи темної вільхи та верболозу, а по луках подекуди зеленіли невеличкі гайки, де під гіллям чорніли ніби поетичні печери. Вони своєю густого, сливе чорною тінню та холодком ніби манили до себе на спочинок і прогуляння.

Наркис дививсь і не міг надивиться на Софію Леонівну. Косе золоте проміння обливало її розкішну постать, неначе скобзалось по білому чолі, по щоках. В різкому ярому сонячному сяєві її чималі темні очі здавались ще темнішими й світились тихим блиском радісного життя, щастя, кохання…

Молодому палкому Наркисові забажалось причалить човна до невисокого зеленого пухкого бережка, піти з нею в ті алеї та печери в зелених вільхах та вербах і йти з нею попід руки без краю, без кінця, йти й милуваться нею й поетичними алеями під зеленою покрівлею з гіллястого дерева, і не лічить годин, не знати ні часу, ні дня.

За луками береги річки були обсаджені старими вербами й осокорами. Річка поужчала. Велетенські гілки осокорів неначе попростягались, а осокори неначе подавали через річку свої зелені руки й ніби хапались за зелені лапи. І човен незабаром неначе пірнув в довгу галерею старих стовбурів, прикритих переплутаним зеленим гіллям.

Човен одразу неначе пірнув в чорну густу тінь, ніби з сонячного світу несподівано потрапив в поетичний вечір з його поетичними сутінками, з здоровою бадьористою прохолодою. Важка духота й спека гарячого дня одразу зникла. Вогке холодненьке повітря обвівало лице. Діти закричали, загаласували, неначе в якійсь порожній горниці або в галереї. Паничі й собі неначе змалились і почали гукать та ніби перегукуваться, наче в гущавині лісу.

— Гоп-гоп! Агов! — загукав Левко з протягом, неначе заблудившись у лісі, згукувався з кимсь у діброві.

— Гоп-гоп! Агов! — ляснуло десь за вербами, а далі трохи згодом тихенько одгукнулось десь на косогорі в діброві, неначе казало: гоп, гоп! чую, чую!

Паничі, неначе змовившись, перестали махать веслами й позгортали руки. Човен поплив посовом, помаленьку, ледве сунувся по воді. З стрімких невисоких круч, підмитих водою в час розлий-води та в заливу, висовувалось коріння і знов всисалось і вникало в мокрий глейкуватий грунт та в воду, неначе з круч лізли в воду велетенські павуки й плазували здорові чорні гадюки.

За гущавиною верб річка знов поширшала й розлилась круглим плесом по низині. За плесом слались зелені луки та мочарі, вкриті очеретами, роговою та темними кружалами ситнику. А ще далі, де Раставиця вливалась у Рось, була горяна місцина. По обидва береги річки понависали круті гори.

Софії Леонівні очевидячки вже надокучило сидіть непорушно на одному місиі й пектись на гарячому, дуже дошкульному промінні сонця.

— Та повертайте вже човна назад! Затого вечір буде, і ми опізнимось на чай. Та мені вже й остогидло сидіти зігнувшись, — сказала вона до Левка.

— Коли ж тут так гарно, що я ладен хоч і ночувать от тутечки на цій пухкій, як подушка, травині, — сказав Левко, — отут, мабуть, качок силенна сила! Коли б знаття, то був би взяв рушницю та хоч торохнув разів зо три, шоб сполохнуть качки в очеретах.

— А дивись лиш, Левку! ген-ген понад берегами стоять стінами очерети. От там, мабуть, качок безліч!

— Та годі вже, годі! Повертайте лишень човна назад, бо в мене ноги помліли од сидні й отерпли. Мені байдуже за ваші качки. І надало ж мені плисти з вами в ці нетрі, — сказала Софія Леонівна трохи сердито.

— Як повертать, то й повертать, — сказав Наркис і повернув човна раптом, неначе перекрутив його на одному місці.

Перепливли вони в одну мить зелену галерею, знайшли пришиб на зарічку, що трошки вганявся в луку, де бережок був не дуже крутий, і причалили човна. Паничі таки добре втомились; в їх теж помліли руки, а з лоба аж капотів піт. Наркис виплигнув з човна цибатими ногами, неначе заєць, і витяг на м'який бережок човна. Софія Леонівна встала й шпурнула з човна зонтик на траву. Вона стояла в човні, гарна та рівна станом. Сіро-перлова сукня неначе влипла в її кругленький повненький стан. Наркисові уявлялось, що то чудова русалка випливла з зеленого сутінку в вербовій галереї, вирнула з води й вийшла на берег. Він подав руку, і вона скочила з човна на берег. Наркис на льоту вхопив її за стан, міцно обняв і неначе перекинув дужою рукою з човна на згористий берег.

Паничі очевидячки потомились. В їх так само помліли руки й отерпли ноги. Вони вискочили на зелений обрив і, неначе снопи, впали на м'яку пухку траву. В Левка ще й досі неначе трудили в долоні держална весел. В Наркиса понабігали на обох руках на пальцях могодзулі. Промашка була добра, на кільки верстов.

— Які чудові поетичні місця на них маленьких річках! Як тут хороше! Яка поезія! Я лежав би отутечки хоч і до півночі та дивився на зорі, — говорив Наркис, лежачи на спині горілиць і вдивляючись в високе та глибоке синє небо, котре крило широку зелену долину, неначе велетенське оксамитове шатро.

Недалечко вниз було видно місток. Через місток сновигали раз у раз люде, вертались вже з полів на заріччя з сніпками материнки, дроку та іншого помічного зілля. За містком на спадистому сугорбі зеленіли буряки, аж очі вбирали в себе. По буряках скрізь стирчали ніби розкидані високі ломоваті коноплини. Здалеки здавалось, неначе по зеленому килимі були розкидані недбайливою вередливою рукою ткалі темно-зелені взорці. За буряками, далі за межею, вгорі на сугорбі біліли чепурненькі хати, а од хат неначе бігла наниз до річки густа ватага головатих жовтих соняшників.

— Які гарні оті соняшники! Неначе військо в жовтих шликах простує з сугорба до води. Як я дякую вам, Софіє Леонівно, що ви запровадили мене в ці поетичні закуточки! — говорив Левко, лежачи так само лицем догори.

— Ну й яка ж там поезія в тих буряках та соняшниках? Це ваші вигадки. І де ви знаходите ту поезію? — аж дивувалась петербурзька панія.

— Ви обобличена столична проза і навіть не маєте й тямку про цю сільську поезію соняшників та маку, — гукнув Левко.

— Але годі вже витріщать баньки на ту поезію, бо вже нерано. Впаде затого ніч, і вона зникне, а ми опізнимось на чай, — вже гомоніла на паничів Софія Леонівна, — вставайте лишень мерщій! Анумо в дорогу!

Брилі обох паничів і дітей валялись на траві. Одна русява, а друга чорнява голова неначе пірнули в зелене пір'я. Паничі розкошували,

обвіяні подихом вечірньої поезії тієї чудової місцини, й одпочивали од втоми, їм було так гарно, так приємно качаться на пухкій пахучій та густій, як щит, траві; повітря було таке легке, свіже й вогке, що вони були ладні лежати й до смерку. Спокій, тиша, поезія пишного вечора неначе вникали в їх душу й ніби промикувались в їх тіло наскрізь.

Діти невтомно все бігали по луці, по м'якенькій лучаній травиці та ганялись за довгохвостими плисками й метеликами. Хитрі плиски, коливаючи довгими хвостиками, неначе дражнились з ними, то пурхали, то знов сідали недалечко од їх і неначе пірнали в густу соковиту лучану травичку.

Софія Леонівна не дуже-то тямила поезію місцини й сливе не вважала на ту поетичну обставу річки. Вона несамохіть задивилась на двох молодих паничів, котрі попростягались на траві догори лицем. Їй чомусь уявлялось, що один з їх був гетевський молодий Вертер, а другий був його щирий друг Альберт; а на саму себе вона вважала, як на Шарлоту. Вона бистро зирнула на Наркисове матово-біле високе чоло з кучерявими васильками на висках, і неначе хтось підказав їй, що він її Вертер, що він давно кохає її щиро.

Наркис дививсь на неї вгору, лежачи на траві. Вона стояла над самісінькою кручею над водою, рівна станом, як молода тополя, гарна й пишна, неначе богиня тієї пишної долини вийшла з гаю ввечері й оглядала свою зелену поетичну державу в час вечірнього холодку.

— Ой час би вже й додому! Побіжім та напиймось з криниці води. Он якась дівчина саме бере воду в криниці, — сказав Левко. — Ой гарно ж тут навкруги, мов у раю, ще й ондечки гарна дівчина! — І він почав стрибать, махав руками, дриґав ногами, підскакував і знов махав руками, неначе всередині в його хтось завів механізм з пружин. Діти реготались, дивлячись на його. Натхнення од краси з усіх-усюдів неначе корчило корчами його почутливі тонкі нерви. Софія Леонівна пильно витріщала на його очі з дива.

— Одже ж до вас неначе оце приступає! — сказала вона, дивлячись на його.

— Ой приступає, приступає! — аж гукав він, дриґаючи ногами й махаючи руками, мов вітряк на здоровому вітрі.

— Та годі тобі дуріть! Гляди лиш, щоб тебе часом не вхопив дідько од таких екстазів! — гукнув Наркис. — Мабуть, ти незабаром будеш ходити на голові догори ногами, як кажуть селяни.

А Левко все дурів та витинав усяких пісень на все горло, аж луна йшла в гаю.

Вони мерщій побігли до криниці, куди прямувала од хати стежкою дівчина з відрами, похапцем напились погожої холодної води, облили водою гарячі голови й кинулись до весел.

— Ну, тепер за водою вже буде легше плисти, і діло піде спірно, — сказав Левко й сіпнув веслами на гребках.

Човен наче побіг по воді прудко та швидко. Закрути річки минали, неначе миготіли. Сонце сипало червоним промінням вподовж річки. По берегах скрізь манячіли рибалки на сідлах і неначе крадькома й нишком удили плітку й верховодів на юшку на вечерю. Надвечір по воді скрізь сливе суспіль скидалась дрібна рибка тихо, без ляскання й шелесту. Проти сонця в деяких місцях рибка лисніла, неначе в воду сипались довговасті краплі срібного дощу.

— Чи ви бачите? Он дощ накрапає, — обізвавсь Петруша, бо зроду не бачив, як густо скидається рибка літніми вечорами.

Незабаром човен виплив на ставок, так що всі й не зогляділись, як швидко за водою допливли до його. Ввесь ставок лиснів срібними

краплями, неначе сипавсь з неба срібний краплистий дощ. Здалеки вже було видно греблю з вербами, неначе обсипаними золотим порохом.

На лавці під вербою, коло містка над потоками, сиділа Маша поруч з Суходольським і, очевидячки, залицялась до його. Вона так само гуляла, як і її пани, і навіть забулась, що вже час наставлять самовар.

— Ген-ген, на греблі я бачу Машу з Суходольським! — сказав Наркис. — І знайшла ж собі красуня з цапиною борідкою.

— Невже це вона байдики б'є, а за самовар і забула? — сказала Софія Леонівна. — Ну постривай же, ледащице! Прочитаю тобі добру молитву.

В той час, як Маша сиділа з Суходольським під вербою, наймит пригнав напувать воли та коні, набачив їх і потім розказав за це Ївзі й няньці, Ївгу й няньку взяли завидки, що Маша пішла на прогуляння, неначе справдешня панна, ще й лицяється з милим трохи не серед дня. Тим часом і наймити, і наймички вважали на неї, як на просту наймичку-дівку, а не як на панну, і часом піднімали її на сміх та на жарти.

Човен перелинув через став в одну мить. Один мірошник, ввесь білий, неначе напудрений аж до чобіт, вибіг з питля, причалив човна, прив'язав ланцюжком до стовпчика й замкнув ключем. Паничі повисаджували дітей з човна й вивели Софію Леонівну попід руки на круту греблю.

Сонце вже низько спустилось над далекими вербами понад річкою й кидало косе проміння вподовж ставка, на верби на греблі, й неначе обсипало річку, став і верби золотим порохом. Усе небо на захід сонця неначе тонуло в золотому повітрі. А десь далеко, вгорі над річкою, сизіли зубчасті купи осокорів, облиті червонуватим та фіолетовим сяєвом.

Наркис Амфилохійович довго дививсь на той поетичний, ніби фантастичний вигляд і промовив:

— Прощай, веселий ставочку! прощай, золотий дню! Доки живий буду, цього дня й вечора не забуду, — сказав Наркис з поетичною задумою й заглянув в очі Софії Леонівні.

Софія Леонівна примітила ту поетичну задуму й смуток в його очах, і в неї в серці заворушилось щось більше й міцніше од простого спочування до співучого красуня.

— На вас повіяла крилом поезія. Але… мені здається, поки ми дійдемо до господи, то ваша поезія й ваш смуток зникне, розійдеться, мов оте золоте марево, отой золотий порох сонця над ставною тихою водою, — сказала Софія Леонівна.

— Невже ви думаєте, що я такий легкодумний та забудливий? — спитав у неї Наркис.

— Я цього не думаю. Але я знаю добре, що сливе всі молоді паничі недерзкі, змінливі, як оте золоте марево над ставком та вербами. Поки дійдемо додому, отой золотий пил зникне й вищезне до останньої порошини, — сказала Софія Леонівна.

Вони вийшли на горб до церкви й попрямували через втерту стежку до школи. На вигоні почувся спів півчої. Голосні співи лились десь з верб з псаломщикової садиби.

— Цей псаломщик справляє півчу на неділю, надісь, в себе вдома, а вікна, мабуть, поодчинені. А побіжім та поспіваємо трохи перед чаєм. Я вже давно співав у хорі, — сказав Левко.

— А справді побіжім. І мені замандюрилось покричать, — обізвавсь Наркис.

І молоді однодуми, неначе змовившись, бігцем побігли навпростець до псаломщика через густі будяки, невважаючи на те, що їм було колько бігти через будяки та колючки. Діти побігли за ними навздогінці.

— Та не баріться, бо вже затого чай буде готовий! — гукала до їх Софія Леонівна з-за бузини та колючок.

Вона прийшла додому ще завидна. Маша вже наставила самовар. Вже й самовар закипів, а півча все співала й не вгавала. Псаломщикова хата стояла в опрічному дворі тільки через город од школи. Співи хору було чуть, неначе хор співав десь надворі під вербами. Спочатку співали церковних пісень, а згодом почали співать хорові українські пісні. А самовар кипів та вже й почав гаснуть. Софія Леонівна послала Машу покликати їх на чай. Але вони на неї не вважали та співали до смерку і вже смерком прийшли на чай.

— Чого це ви так довго загаялись у псаломщика? — питала вона в паничів.

— Вчили півчу співать українські хорові пісні. Я й у нашому селі навчив півчу співать гуртові українські пісні; і тепер у нас на селі не тільки парубки, але й дівчата добре співають хорові пісні, — говорив Левко.

— Треба буде ще кільки раз піти на співку та навчить хор українських гуртових пісень. Але цей молодий псаломщик таки не без пересвідченнів і не без національної самосвідомості, коли вчить півчу співати народні пісні. Мабуть, набрався цих пересвідченнів од передніших тутешніх вчителів, коли стямкував про цю справу. Хоч, сказать по правді, парубки та дівчата не здобріють такою культурою. Бо ця культура артизма, це ж те золоте марево, що ввечері сипалось золотим пилом на став та на верби, — сказав Левко.

— Воно ніби й так, але й це золоте марево культури трошки просвітить й одуховнить сільську темноту та сліпоту. Все докупи, усього

потрошку, то все-таки загалом піде більше світа в глушину, — додав Наркис Назарів.

Випили чай і повечеряли на причілку. Маша вже поприбирала посуд з стола. Час було лягати спать, а сторож Яків не приходив в школу на ніч.

— Чом це Якова й досі нема? — спитав Левко в Маші.

— А хіба ж я знаю, чом його й досі нема, — знехотя одказала Маша не київським жаргоном, а чистою сільською українською мовою, бо вже оговталась на селі і з людьми, і з їх мовою.

Левко швиденько встав і промовив:

— А може, він там вже хропе під драбиною в сінях? А побіжу та подивлюсь.

В кутку в сінях під драбиною лежала купа соломи та якоїсь потерті чи мерви, а коло неї в куточку стояв невеличний куль соломи: то був Яковів матрац та подушка. Постіль була порожня, солома не розстелена на долу. Якова не було.

— Де це задлявся наш оборонець од усякої напасті? — промовив Левко, вернувшись на причілок. — Час би вже й лягати спать, а він, мабуть, прийде пізно, гуркотітиме, стукотітиме та й нас побудить.

— Може, забаривсь десь в гостях, бо сьогодні ж якесь свято, — сказала Софія Леонівна.

— Та сьогодні таке свято, що люде роблять на полі, як у будень, — сказав Левко, — може, він несподівано запив та загуляв, бо це часом трапляється з ним і в самісінькі жнива. Громада обирає за сторожа в школі або старезного діда, нездатного до роботи, або будлі-якого калікуватого чоловіка, або якогось старого п'яничку-москаля, бо й сама

вважає на школу, як на якусь непотріб. Я в цьому добре пересвідчивсь по школі в нашому селі.

Але, загалом сказавши, Яків Прохоренко не був ледачий чоловік. Він був роботящий, працьовитий і навіть богобоящий. В неділю й на святках він влітку все було лягає на призьбі на причілку в себе вдома або коло школи й читає біблію або житія святих; а як вчився в школі, то співав у хорі на криласі. І, бувши в наймах, він робив роботу не тільки під загадом, але й без загаду. Тільки вряди-годи на його часом неначе щось находило, і він тоді пив напропали два або три дні поспіль, занехаявши усяку роботу навіть в самі жнива.

В волосній управі, після облічки рокової оплаті з кожного хазяїна, звичайно знаходилось кільки хазяїнів, що не заплатили всіх грошей. На Якові Прохоренкові було вже чимало недоплату за рік. Громада обрала його за сторожа до школи, і з рокової плати за службу, доки він сторожував у школі, одлічувала цьому винуватцеві гроші на громадську оплать. Через цю ніби волосну покуту Яків не дуже-то й дбав за свою недоброхітню службу при школі і при нагоді або при якійсь наглій оказії зовсім не ходив ночувать у школі, кинувши цю сироту без усякого догляду на одчай божий. Сторож неначе знущався над нею, як знущалась і волосна управа.

На причілку всі сиділи й балакали; думали, що сторож от-от незабаром надійде. На селі зовсім стишилось. В хатах світло згасало. На столі під вербою ясно світила лампа й освічувала частокіл і ворота, і далеко сягав широкий промінь од світла на вигон.

Коли це одразу десь далеченько на вигоні почулась пісня. Співав бас і тенор якоїсь чудернацької пісні. Обидва голоси були такі чудні, навіть дикі, неначе десь на вигоні вили й скавучали два вовки.

Дикі голоси наближались до школи й стали зблизька ще чудніші. Бас силкувався вторувати, але не потрапляв гаразд і гупав уривчасто, неначе

товкач в ножаній ступі. Тенор аж вищав, аж скиглив на високих нотах, ще й переривавсь, неначе грала попсована катеринка.

— Ото концерт! Ото співи! Таких мені не доводилось чуть, одколи животію на світі, — говорив Левко і аж заливався од сміху.

Голоси було вже чуть недалечко, сливе за частоколом. Всі посхоплювались і побігли до частокола. Світ од лампи та од вікна сипався на внгон широкою смугою. І з темряви неначе вигулькнув Яків, високий, тонкий та смуглявий, як волох, а з ним попліч плентався Панько Дзюбаний, його близький сусід і приятель.

"Ой ти Гриць — я Маруся; ой ти служиш — й я наймуся", — вигукував рипучим басом Яків на ввесь вигон.

"Ой, Грицю, до телят! — в Гриця ніженьки болять; ой, Грицю, до Марусі! — Зараз, зараз приберуся", — вищав Панько високим тенором, і в його рвучкий п'яний голос все рвався та перетинавсь, неначе в розбитої катеринки; а Яків все гупав, неначе гамселив та лупцював довбнею в здорове барило.

— Та це ж наш сторож, наш оборонець од злодіїв так завзятущо вигукує басом, — сказала Софія Леонівна.

— Якове! а чом ти не йдеш у школу спать? — гукнув з-за частокола Наркис Назарів.

— Нема часу! Не йду, бо ніколи. Постривайте трохи. От піду на часок додому та зараз і вернусь.

— А хто ж оце нас стерегтиме в школі, доки ти вернешся? — спитав всмішки Левко.

— А хіба ж вас хто покраде вночі, чи що? Куди ж пак, які боязкі! Мені ніколи. Нігде не дінетесь, доки я прийду, — обзивавсь Яків хрипким та сипким голосом і зараз затяг: "Ой ти Гриць — я Маруся; ой ти служиш — й я наймуся".

— Який святий та божий! А в неділю лежить на призьбі та все читає біблію сливе цілісінький день, — сказала Маша, стоячи на порозі.

— А як тверезий, то такий несміливий, таке м'яло, така хамула, що й в очі не дивиться, як з ким з нас говоре. Казала мені матушка, що він як іде до батюшки або до дідича по якомусь ділу, то бере в кишеню пляшечку горілки та ковтне чарок зо дві за брамою, а тоді вже йде в прихожу й говоре сміливіше, дивиться просто в очі й говоре за якесь своє діло, навіть жартує. А поки не вип'є, то в його насилу язик в роті повертається.

Паничі почали передражнювать Якова та Панька: "Ой ти Гриць — я Маруся; ой ти служиш — й я наймуся", — затяг Левко, неначе заскиглив, і, вхопивши під руку Наркиса, замахав рукою.

Наркис загупав і заскрипів достоту так химерно, як гупав та неначе скрипів голосом Яків. Левко вищав рвучким тснорцем. І вони, побравшись попід руки, потяглись вздовж частокола, махали руками, вихали ногами, неначе знавісніли. А Петруша, як та мавпа, потягся слідком за ними й замахав руками, задриґав ноженятами й занявкав, як кіт.

— Ой, покиньте оті ваші микитянські гастролі, — говорила Софія Леонівна й разом з тим реготалась на всю оселю.

А паничі вертались назад попід частоколом та все витинали спів достоту так, як Панько та Яків, неначе грали ролі на сцені. Петруша крутився й верещав, неначе чортеня. Маша стояла коло призьби і втирала рукавом сльози од скаженого реготу.

Левко й Наркис зостріли Якова, як він смерком прийшов ночувать в школу на другий день.

— А чом же ти, Якове, не співаєш сьогодні так гарно, як співав учора вкупі з Паньком? — спитав Якова Левко.

Яків осміхнувся й похнюпивсь та все дивився в землю. Йому було сором дивиться паничам в очі. Він засоромився так, як соромляться малі діти або дуже молоді дівчата, котрі затуляють вид рукавом й одвертають голову набік од сорому. Яків якось ніби скорчився, зморщивсь, потупцяв на одному місці й тихою ходою пішов в темні сіни до свого барлога під драбиною.

VII

Левко й Наркис внадились в псаломщикові покої і вчащали до псаломщика на співки трохи з нудьги, а більше через те, що в їх вдачі був зроду зародок артизма. Такі люде мають природжений потяг до якого-небудь штучництва або принаймні до штукарства. Через це-то і Левко, і Наркис горнулись до артистів та артисток, знайомились з ними, навіть приятелювали з декотрими. Через те вони обидва вчащали в Києві й до Флегонта Петровича, в котрого часто стикалися і знайомились з оперними артистами й з охотою приставали до їх компанії. До сцени їх неначе тягла якась непереможна сила, ще й до того вони обидва мали прехороші голоси й самі любили співать.

Але врешті Левкові вже надокучили ті микитянські гастролі і в хорі в псаломщика, і в покоях отця Зіновія. Розважать себе вже не було чим, окрім карт. Левко, як та бджола, вже виссав і висмоктав медок з усіх місцевих квіток, і йому забажалось їхати до батька. Саме тоді отець Зіновій виряджався в містечко за налюшниками, налигачами та усякими хліборобськими причандалами й одвозив лагодить попсовані коліщата од молотилки, бо вже незабаром треба було молотить пшеницю та жито. Левко сів з ним на повозку й покатав до вокзалу. Наркис так само хотів

їхать з ними. Але Софія Леонівна намоглась, щоб він не їхав і зостався в неї на якийсь час. Її лякала нудьга після веселого товариства, котре розважало її в глушині та в самотині. Наркис зглянувсь на неї й зостався. Вона запросила його до себе, щоб він перебрався в школу, в велику горницю, де ночував Левко.

— От тепер я не загину з нудьги, доки Флегонт Петрович вернеться з гастролів, бо матиму в господі веселого пожильця, — говорила Софія Леонівна до Левка й подала йому на повозку свою руку на прощанні.

Левко поцілував її в руку й бажав весело провести вакації. Після Левкового од'їзду Наркис попросив Машу зараз попереносить його манатки в школу й сам туди перебравсь.

Надвечір пили чай не на причілку, а в великому покої, бо небо захмарилось і збиралося на дощ. Десь далеко за чагарником та кладовищем миготіла гадючками блискавка. Після чаю Наркис витяг з чемодана новісінькі книжки Байрона, Надсона та Гейне й подав їх Софії Леонівні. Книжки були переплетені в чудові червоні та блакитні палятурки й поцяцьковані золотими буквами.

— Це я привіз вам за вашу добрість та ласкавість маленького гостинця, ваших любих та уподобних вам письменників-поетів, — сказав Наркис і подав їй чепурно оправлені й золотообрізні книжки.

— Спасибі й за гостинець, і за те, що ви пам'ятаєте за мою письменську вподобу. Я справді люблю цих ліберальних письменників більше од усіх. Я з усолодою читатиму їх отутечки в самотині з нудьги та житиму мріями, як ви поїдете, хоч я бажала б удержать вас до Флегонтового приїзду. Це буде мені на згадку й пам'ятку за вас, за ваші одвідини мене на цій поетичній й цікавій дачі

— Та й я не забуду, поки й мого віку, і за цю дачу, і за поетичну нашу гулянку на Раставиці, — сказав Наркис, бистро зирнувши в очі Софії

Леонівні і потім оглянувши навкруги подовжасту горницю, — як гляну я на цю горницю, на цей садок та на верби навкруги оселі, на береги річки, то мені все уявляється, що я оце заїхав кудись далеко-далеко, ніби в Бразілію, або в Каліфорнію, або в Сірію. Мені все чогось ввижається, що я тепер десь або в Сірії, або в Персії, десь на далекому Сході, в якомусь східному чудному житлі; все чомусь здається, що там за хатами ростуть пальми та кипариси, цвітуть розкішні магнолії та лимони. Мені все здається, що я приблудився в якесь східне місце. А той праотець Ной, що висить на стіні, все здається мені картиною Будди або Зороастра. Мені здається, що й ви самі неначе дочка якогось індуського раджі або якогось шейха серед цієї чудернацької обстави.

Наркис устав і почав ходить по довгій світлиці. Він ходив швидко, жваво й уважливим оком оглядав стіни, завіси над вікнами, зілля за образами, вінки з зілля, почеплені на білих стінах. Світлиця була чисто й гарно очепурена, біла. Завіси на вікнах теж були білі. Краса молодої чорнявої красуні ще виразніше виступала, ніби на білому полі картини. Ще виразніше чорніли брови на матово-білому чолі, ще ясніші стали іскряні блискучі очі.

— Мабуть, в вас дуже велика уява, коли ви в цих Микитянах уявляєте себе десь на далекому Сході, — сказала Софія Леонівна й милувалась сама кожним рушенням молодого красуня.

І вона в той час почутила, що Флегонт Петрович одразу зник з її серця й пам'яті; їй одразу здалось, що він десь дівся, кудись поїхав і вже більше не вернеться до неї. Молодий красунь ніби навіки заслонив Флегонта Петровича гарним видом, пишними очима, своєю стрункою постаттю. Під впливом Наркисових мрій та фантазії їй уявлялось, що Наркис в господі вже заступив місце Флегонта Петровича.

Наркис жвавою ходою приступив до неї, вхопив її за руку й неначе впік гарячими червоними устами. М'які вуса ніби погладили її по руці; потім він притулив її до свого твердого чола й схиливсь на її плече. Софія

Леонівна й незчулась, як обвила його міцну шию рукою й цілувала його в чоло, в уста, в щоки.

— Софіє Леонівно! тікаймо кудись далеко, їдьмо в Швейцарію на будлі-яке поетичне озеро, оселимось там в горах над озером в невеличкому місті й будемо там жити й кохаться, доки й нашого життя. А як не хочете тікати в Швейцарію, то тікаймо ще далі, в Америку або в Індію, куди забажає ваша душа. Заїдемо в далекий край, щоб тутешні люде й не знали, де ми знаходимось і що з нами трапилось і де ми ділись.

Він дививсь їй в очі, цілував в чоло, пригортав до себе, неначе втратив тяму й пам'ять. В очах виявлялось неначе божевільство, в рушеннях виявлялась дикість.

Софія Леонівна тільки мовчки дивилась на його, не вмикувалась в його розмову й тільки милувалась його палом і дикими, наче непритомними рушеннями.

— Тікаймо звідсіля хоч зараз. В мене грошей багацько. Моя мати удова й любе мене, як свою душу; вона сприятиме нам, слатиме мені грошей, скільки душа моя забажає. Вона нас не покине в небезпечності на одчай, — говорив в нестямці Наркис швидко та дрібно якимсь нервовим, роздратованим голосом, яким говорять нервові пещені та вередливі діти.

— Навіщо нам тікать? Мені такий вчинок в коханні зовсім-таки не личить. Ніяково мені кидать чоловіка й дитину, бо я повинна й мушу додержувать свою повинність, що стосується до їх обох. Коли ви мене так щиро й гаряче кохаєте, то кохаймось тутечки; поїдемо на якийсь час в Петербург, коли схочете, знов вернемось і кохатимемось, доки й нашого віку, — говорила Софія Леонівна спокійним рівним голосом; і було знать, що вона не вагалась в своїх думках, бо по своїй деспотичній вдачі вона була й не здатна до вагання ні в чому.

— Я без вас не животітиму на світі, не хочу животіть. Я це почуваю в своєму серці. Я занидію без вас, загину, зачеврію, як квітка в спеку. Ви моє життя, всі мої радощі, моє щастя, — шепотів він, наче божевільний, і не міг оступиться од неї, неначе його держала якась непереможна сила й не пускала його ані на ступінь од неї.

Надворі вже поночіло. Маша в пекарні готувала вечерю. Петруша вже спав. В горницях було довгенько тихо. Несподівано Маша гуркнула дверима в сінях. Наркис одскочив од Софії Леонівни на кілька ступенів і почав швиденько ходить по світлиці од кутка до кутка. Маша одчинила двері, прийняла з стола самовар, познаходила в пічурці тарілки й розставила їх на столі для вечері.

— Чи вже готова вечеря? — спитала в Маші Софія Леонівна.

— Атож! зараз подаватиму, бо юшка перестоїть; саме час вечеряти, — одповіла Маша й хутчій вибігла в сіни.

Наркис знов ухопив в обнімок Софію Леонівну, щільно й міцно пригорнув її до себе й поцілував в уста і в руку, неначе на прощання. Він був зобиджений, бо не звик брать одкоша од паннів та паній, а намога пещеного Наркиса, щоб вона тікала з ним, та ще й зараз, трохи надокучила їй.

— Це я прощаюсь з вами. Піду до отця Зіновія, переночую в його, а завтра вранці покатаю до вокзалу й поїду додому, — сказав трохи сердито Наркис, одвернувши вид і дивлячись на стіну, — хто кого любе, той повинен жити в парі. Це моє щире пересвідчення, і я ані хибить не поступлюсь ним нікому.

— Схаменіться! опам'ятайтесь! Це, мабуть, кохання запаморочило вас, довело до нестямки. Ви ж мій гість, а не отця Зіновія. Подумайте лиш, що скаже отець Зіновій, як ви впроситесь до його на ніч, покинувши ні з сього ні з того мене. Ви нервова й вередлива людина. Коли що

робиться не по-вашому, то ви зараз стаєте гопки й вередуєте, мов дитина. Побудьте в мене, хоч доки вернеться Флегонт Петрович або хоч тижнів зо два, зо три, бо мені без вас буде тут в глушині важко й нудно. Я вже й так перенудилась багацько часу в самотині.

Маша подала вечерю, поставила пляшки горілки та вина. Блиснула блискавка й перемогла світло од лампи й осяяла горницю, як удень. Затріщав грім. Одразу полив наглий, тучний дощ. Од краплистого дощу школа неначе затріщала, залускала, а потім застугоніла. Дощ порошив у вікна, піжив над вербами, котрі ніби зашуміли од вітру. Софія Леонівна й Наркис неначе не чули грому, не бачили блискавки. Вони випили по маленькій чарці горілки й сіли за вечерю. Софія Леонівна тріскала на всі застави шинку, неначе нічого перед тим і не трапилось. І кохання, і женихання додали їй апетиту й смаку, неначе приємне гуляння в човні на ставу та на Раставиці. Наркис їв без смаку, якось механічно, сливе без свідомості. Палке кохання, незгода милої зараз їхати з ним в далекий край стурбувала його, збентежила й навіть розсердила. Він сидів надутий та понурий і за вечерею й слова не промовив до Софії Леонівни.

Увійшла Маша й поприбирала з стола посуд. Вони обоє випили по чарці вина й довго мовчали, помаленьку п'ючи вино чарка за чаркою. Наркис сьорбав вино ніби знехотя, навіть не почував, який у йому смак.

Заливний дощ піжив і лив, як з відра, Наркис напиндючивсь, насупився й не дививсь на хазяйку. Це випещене паненя було мазане ще змалку. Пестив його батько; він був і мамин мазун, бо мати вволяла його волю, сприяла йому в усьому, навіть в дитячих дурощах; двірська челядь слухала й корилась йому в усьому й назахват хапалась догоджать йому. Як він став паничем-красунем, панни залицялись до його, панії тішились ним, як веселим і жартовливим хлопцем, і запобігали в його ласки, маючи його на приміті, як чудового жениха для своїх дочок. І з Наркиса вийшов палкий, опришкуватий та вередливий панич, котрого можна було гладити, як чорного кота, тільки за шерстю, але не проти шерсті.

Довго сидів Наркис насуплений, аж ніби сердитий; потім раптом устав, надів пальто, взяв зонтик, ступив зо три ступені до Софії Леонівни й почав прощатися.

— Куди це ви налагодилися йти? Опам'ятайтесь! Подивіться лишень, що діється надворі. Дощ аж хлющить і ллє, як з відра, — сказала Софія Леонівна й глянула на його здивованими очима.

— Софіє Леонівно! скажу вам просто і виразно: одколи животіє світ, мабуть, не було такої нездатливої та непоміркованої в коханні людини, як ви. Піду ночувать до отця Зіновія, або до псаломщика, або до механіка в питель. Будлі-де переночую цю ніч, а завтра вранці поїду додому до матері. Прощайте! та вибачайте, що я помиливсь. Я людина щира, нехибна, а ви...

— Ви чи не розсудливі, чи безтямкі: вже й не знаю, як і назвати вас. Ви ж вихопились з Києва в самих лакованих ботинках, зовсім по-паничівській, неначе кудись у гості в Києві, навіть колоші забули взять. Одколи світ стоїть, не було, мабуть, такої вередливої та непоміркованої людини. Он гляньте, що діється надворі.

Софія Леонівна вхопила його за руку, повела в сіни й одчинила сінешні двері. З стріхи дзюрчала вода суспіль на всю довжину покрівлі. Надворі було поночі, аж чорно. І небо, і земля неначе злились докупи в якійсь мокрій безодні. Дощова вода з полів стікала з згористої місцини в село шляхом на вигон, залила ввесь вигой та леваду. Було поночі, неначе в льоху. Тільки за ставком над високими вербами було видно на двох верхніх етажах питля два рядки ясно освічених вікон, а коло їх з високої труби-димаря валував клубками червонуватий дим з іскрами з олійниці. Здавалось, що зараз за вигоном скаженіє збурене хвилями море, а на хвилях стоїть корабель з двома рядками освітлених вікон та з паровою трубою, звідкіль валує іскряний дим.

— Невже ви пірнете в цю мокру чорну безодню з нестямки та з нетямучості? Од кохання на вас найшла нестямка й дурість.

Наркис стояв і мовчки дививсь. Блискавка раз у раз блискала. Було видно, як удень, що на вигоні стояв ніби здоровий ставок, що й леваду за вір'ям вже залила вода, звідкіль вона стікала в став, лилась з кручі й шуміла та ревла, мов здоровий водоспад. Десь далеко коло питля чи коло греблі так само страшенно шуміло, неначе стогнала гребля під натиском і вагою силенної сили води.

— Ой боже мій! це ж, мабуть, од заливи стало вже повіддя в Раставиці, — бідкалась Маша і все хрестилась по тричі, як тільки вдарив грім, — це ж, мабуть, ставок розлився, коли вода затопила вже вигон. Як блискавка блиснула, то я вгляділа, що на сугорбі церква стоїть вже над водою, а брама й баркан кругом цвинтаря вже стоять у воді. Вода вже дійшла сливе до дякової хати й клуні. Ой що ж ми робитимемо, як оце вода заллє й школу?

— Потопимось, як заздалегідь не повтікаємо, — сказала Софія Леонівна трохи неспокійно, бо вода була вже недалечко й од воріт школи.

— А що ж це так страшно шумить та реве отам коло питля? — спитала Маша.

— Це, певно, мірошники попіднімали всі заставки коло питля на лотоках та в спусті. А може, то вода вже прорвала греблю й шубовснула на городи та левади, — обізвавсь трохи сердито Назарів.

— Це, надісь, і Суходольського заллє залива в питлі або, може, й понесе на хвилях в Рось, коли він порався на греблі та не встиг сховаться в питлі, — жартувала Софія Леонівна.

Маша злякалась, аж пополотніла. На спусті вода ревла, неначе на Ніагарі; за левадою на кручі теж вода шуміла страшенно. А дощ хлющав, аж пищав, а на небі блискавка раз у раз блискала. Разуразний грім гуркав та тріщав, неначе десь поблизу йшла страшна баталія і стріляли з гармат та рушниць.

— Зачиняй, Машо, мерщій двері, та тікаймо в кімнату, — сказала прешті Софія Леонівна й повела за руку Наркиса в покої.

— Якби ви в пей час пішли ночувать до отця Зіновія, в отаку негідь та сльоту, вій подумав би, що я полаялась з вами й вигнала вас з хати. А мене в Києві вже й без того обнесли та ославили, що я і лайлива, і непомірлива, і вередлива… як от ви, — казала на ході Софія Леонівна і при тих словах зачинила в кімнаті двері, ще й защіпкою защепнула.

Після картини чорного та мокрого страховита надворі біла, ясна й тпха світлиця була привітна й гарна і світилась, мов перлина.

— Отут ми будемо, неначе в салоні в Ноевому ковчезі в час потопу, — та й нам обом буде приємніше сидіть отутечки в захисті та в спокої, ніж тиняться десь на чужій чужині й поневірятись в якійсь сірій безвісті.

— А хіба ж у Києвімало таких, що побрались, трохи пожили вкупі та й розійшлися. Адже ж і брат в первих отця Зіновія, оперний артист, оженився на артистці, а потім розійшовсь і живе собі окремо з другою, і люде ж не тюкають на його. Чом би пак і вам не розійтись з своїм чоловіком? Там десь на чужині, в далекій далечі ми могли б і повінчаться і жили б щасливо в парі.

— Ви, Наркисе, вигадуєте шось таке, що ні до бога ні до людей, як кажуть на селі. Мені ніяково кидать чоловіка, бо він дуже добрий, мирний і любе мене, як свою душу, хоч і про людський поговір мені байдужісінько, бо я вас щиро покохала, так покохала, як ніколи не кохала Флегонта Петровича. Полюбила вас, і сама незчулась, коли й як.

— Їдьмо в Швейцарію! Я там куплю віллу над озером і запишу на ваше ймення. А потім ми повінчаємось і…

Але він ще не встиг скінчить своєї думки, як десь поблизу вдарив такий страшний грім, що в шибках тахлі задзвеніли й трухляві вікна заторохтіли. Блиснула блискавка, і в світлині стало видно, як удень. З темних образів глянули линя святих. З одного подовжастого образа на три персоні виглянули три мироносиці, неначе вигулькнули з темряви на одну мить і знов сховались. Наркис жахнувсь і кинувся, але небоязка Софія Леонівна стояла непорушно.

— Вдарило десь близько, може, влучило в дім отця Зіновія, — сказала Софія Леонівна.

Знов блиснула блискавка, вже зелена, і світлицю неначе осяяло проміння зеленого сонця. Біла світлиця в одну мить уся позеленіла й освітилась, неначе наскрізь, зеленим вогнем. У вікнах майнула зелена дякова хата й комора, зелена вода на току коло подів. Перед Наркисом стояла Софія Леонівна, уся зелена, тільки й чорніли її очі та брови. Од вражіння після недавньої гулянки на човні між зеленими берегами Наркисові уявилось, що десь він стоїть під зеленими вербами або опинився чудом в якомусь кришталевому русальчиному палаці на дні, що і сама Софія Леонівна стала русалкою і стоїть не на червонястому плахтяному килимі, а десь в печері на дні, застеленому перлами та коралами.

Знов вдарив грім десь далі, за чагарником. Майнула золота смужка, оперезала сливе половину неба й неначе вскочила в усі вікна червоним промінням. Світлиця стала червона, неначе облилась кров'ю. Всі прикраси на стінах одразу стали червоні. На васильках за образами, на вінках з зілля, почеплених по стінах, неначе запеклась кров. Праотець Ноє на здоровій картині почервонів, а біла борода стала рожева. Софія Леонівна стояла червона, неначе зацвіла, як маківка на городі.

— Ну та й ілюмінація на небі! — промовила стиха Софія Леонівна. — Ви, Наркисе, в цьому огняному червоному світі неначе червоний Мефістофель в "Фаусті" на сцені. В вас і вуха стали червоні, — і при тих словах вона оповила його шию гарячими, заголеними до ліктів руками.

Наркис дмухнув і загасив світло. Блискавка блискала щохвилини то білим, то зеленим, то червоним світом. В світлиці мінявся світ, ніби на сцені. В темній світлиці світ та блиск став дуже ярий та різкий. Вони обоє стояли й милувались, ніби фантастичною картиною, фантастичним світом. Наркис неначе очамрів од того дива: він любив усе фантастичне, бо мав велику уяву зроду.

— Нащо ви загасили світло? Хочете грать навпомацки в піжмурки, чи що? — спитала Софія Леонівна.

— Ні; це я граюсь в ілюмінацію та фейерверки. Мені тепереньки все уявляється, що я в якомусь кришталевому храмі або палаці Шехерезади, де сяють чарівні вогні через кришталь, як розказує Шехерезада в казках.

— І прийде ж у голову така шехерезадська нісенітниця! А мені все перед очима манячить світлиця в микитянській чепурно вимазаній школі. Чи зостанетесь же на ніч в цьому палаці Гаруна Аль-Рашида? Не втечете до отця Зіновія в прозаїчні покої? — спитала вона підлесливим солоденьким голосом. — Зоставайтесь в мене, доки схочете, бо я не звична жити в самотині якимсь одлюдком, як чернець у скиті.

— Ні, не втечу. Та як його в таку негідь тьопаться по калюжах, сливе по коліна в воді, — одповів він вже помирливим голосом і сів поруч з нею коло вікна й милувався блиском та світом на воді на вигоні, котрий став схожий на здорове озеро, де по воді, по вербах, по церкві і за вір'ям по леваді миготів то білий, то зелений, то червоний ярий блиск.

Дощ згодом все меншав і опівночі перестав. Надворі стишилось. В покоях було тихо, анічичиркі було ще тихіше й мертвіше після дощового шуму, клекоту та плескоту. Наркис засвітив світло. Вже була пізня доба. Вряди-годи десь далеко-далеко за горами та горбами одгукувавсь неначе здавлений одгомін грому та тучного дощу, неначе од його йшла тиха луна.

— От я і вгамувала ваші палкі мрії та ваш неміркований дитячий потяг до легкодумної далекої мандрівки. Я й не виную вас, бо добре знаю, що ви людина вередлива в бажаннях, недосвідна й дуже загониста, хоч і добра й щира в своїх почуваннях і вчинках. Що вам спаде на думку, ви ладні те зараз же й зробить. Коли ми вподобали одне одного, то й будемо тут кохатись, а не десь в Індії чи в Америці, як вам чомусь заманулося.

На другий день надворі ще зрання зовсім випогодилось. Сонце світило ясно. Село пишалось, як рай, неначе й страшного пекла вночі не було. Перед обідом, як вода постікала і стежки протряхли, Наркисові забажалось піти на греблю та подивиться, якого лиха накоїв страшний дощ. Софія Леонівна й собі схотіла йти на прогуляння, а Петруша реп'яхом причепивсь, щоб і його взяли на гулянку.

Грязюка на піскуватому шляху вже зашерхла, затужавіла й стверділа, тільки в бакаях ще стояла вода. На далеких низинах з мочарів та очеретів підіймався на сонці легенький опар, неначе з окропу та літепла. Верби стояли, неначе підлиті молоком. На леваді вода потроху зсякала й уникала в пухку землю та грядки. Капуста виникала головками з води, неначе в каламутній воді плавали рядками здоровецькі жаби, побравшись лапами. Став сповнився водою вщерть до вершечка греблі й розлився по городах та левадах. Злива наробила чимало шкоди: поскочувала з полів по покатах скопи, недокладки та п'ятки в городи й на вигоні. В декотрих городах вода повиносила картоплю. На спусті й досі ревла й стугоніла вода й хвилями лилась в городи через тини. Питель підтопило однизу, нижче од греблі. В городах на низинах скрізь стояли в воді верби, груші й вишні.

З питля вийшов механік, поздоровкався й бідкавсь, що вода нашкодила йому: підтопила питель, колеса й лотоки; залила сливе ввесь низ питля, ще й греблю подекуди розваляла.

Наркис і Софія Леонівна, вертаючись додому, забігли на часок до отця Зіновія, щоб побалакать за вчорашнє страховище. Вони увійшли в покої; в покоях був гармидер та крутанина. Фортеп'ян був застелений рядном, на рядні стояли ночовки та дві яндоли з каламутною рудою водою. Миски стояли в одному кутку, а в кабінеті коло груби так само стояли ночови; серед кабінета стояла балія, неначе помийниця з помиями. Стеля була вкрита мокрими плямами, а подекуди на стелі одвологла глина поодвисала й теліпалась смужками. Очевидячки скрізь по стелі були проточини, а по стінах було знать потьоки. Церковний дім так само був занедбаний, давно вшиваний, як і церковна школа.

— Чи бачите, якого лиха наробила нам злива! От і добре, що Флегонт Петрович зачасу трохи полагодив школу та полатав покрівлю, — сказала Ольга Павлівна, — а от у нас після довгої суші та спеки покрівля розсохлась, як діжка. А тепер нам така морока, що не знаю, коли ми опорядимо та приберемо свої покої.

— А цей фортеп'ян ми купили не за готові гроші, а на виплат в білоцерківського направщика, що направляв у нас старий фортеп'ян. Як не спроможемось виплатить гроші зачасу, то направщик, може, й не візьме назад, так його обпаскудив отой дощ, — говорив отець Зіновій з сутінком бідкання в голосі.

— То візьмете в господа бога засвідчення та й покажете німцеві, що не ви винні, — говорив Наркис всмішки.

— Була б і нам в школі така сама морока, якби Флегонт Петрович не полатав заздалегідь школи. А тепер у нас у школі сухо та гарно, як у віночку: ми мали добрий захист в час страшної зливи, — сказала Софія Леонівна, — а я оце прийшла до вас, Ольго Павлівно, по маленькому ділу:

моя Маша ще й передніше жалілась мені, що їй трудно ходить по бутвину на город через скошену леваду, бо колько ходити по стерні: стерня коле її в ноги через панчохи в литки й навіть через черевики. А теперечки їй доведеться брести босоніж через леваду й капусту. В неї чобіт нема, а ходить босоніж вона не звикла. Будьте ласкаві, загадайте Ївзі, щоб вона рвала бутвину на закришку і для вас, і для нас і заносила до мене, доки вода зсякне на леваді.

— Добре. Я скажу наймичкам рвати бутвину і для нас, і для вас, — сказала матушка.

Саме тоді нянька стирала глину на підлозі й чула ту розмову, і потім розказала в пекарні. Ївга підняла Машу на глум.

— Ця Маша удає, що вона спаніла у місті і їй буцімто колько ходить по стерні. Ходити на леваді по стерні то й колько, а як бігать до Суходольського навпростець через вигон по будяках, то й не колько й не мулько. Хіба ми Машині наймички, що повинні носить їй в школу бутвину? Це київське ледащо спаніло й очевидячки одмикує од простої сільської роботи, — глузувала Ївга.

— Прошу вас до себе на чай на причілок. Я вже нудьгую без Флегонта Петровича. Це добре, що цей панич гостює в мене. Принаймні не так страшно домовиків та злодіїв, — жартувала на прощанні Софія Леонівна.

— Весела сьогодні моя ятрівка. Певно, буде весела доти, доки в неї гостюватиме отой вродливий та веселий красунь, — говорила згодом матушка до свого чоловіка.

Надвечір отець Зіновій з сім'єю пішов до Софії Леонівни пити чай на причілку. Софія Леонівна прибралася, причепурилась, неначе думала йти будлі-куди в гості: наділа ясну сукню, начепила золоті сережки й золоту здорову брошку. На одній руці лиснів золотий браслет. Золоті убори дуже приставали їй до лиця. На плечі червоніла оксамитова кокарда з

стьожок. Вона була надзвичайно привітна і ввічлива до Ольги Павлівни, не бундючилась, розмовляла веселенько, жартувала й піднімала на сміх та глузування Левка і Наркиса, і свого тихого та мирного сплюху, як вона часом дражнила свого чоловіка.

Саме проти школи залива залила частку вигону, одну леваду й кільки городів. Залива сповнила нижчу частку вигону, і там став ніби ставок. Вода не вникала в намочену землю й не стікала, бо й стікать було нікуди. В той ставочок і в городи, залиті водою, злізлись жаби неначе з усього кутка й, мабуть, на радощах, купаючись, підняли таке квакання, такий ґвалт, неначе відьми на Лисій горі в свій відьомський шабас. Вода в ярочку позаливала грядки. Молодиці й дівчата стояли по коліна в воді, підтикавши спідниці, і зазелень висмикували за гичку моркву та цибулю, неначе удили й витягали жовту рибу та печерували зелені раки.

— Дивіться, як ондечки на городах молодиці та дівчата печерують цибулю та моркву, — жартував Наркис, байдужний до того клопоту та біди.

— В нас на леваді жито й огородина вродили так, що можна б було збиток і продати. А тепер, певно, доведеться рятувать моркву та цибулю з води, бо й на нашій леваді вода залила сливе половину городу; вода з полів стікає на вигон, а з вигону в заливу оце кинулась через тин на наш город та леваду, — обізвалась матушка з спочуванням в голосі до молодиць та дівчат, що бовтались у воді.

— А на нашій леваді вода ще й до того прорвала в окопі прірву, ще й провалила таки добре провалля. Наробив дощ і нам багацько шкоди, — бідкався отець Зіновій.

— На наших буряках, де вода спала і вникла в землю, вже пожовкла гичка, а на огудину впала падь; гичка на буряках буде гнисти, як не вдарить сонце та не обсушить. Збавило й нам огородину, — бідкалась і собі матушка, аж зітхнула.

— Ну та й репетують же капосні жаби! І де їх набралась така сила? Збіглись, надісь, з усього кутка, неначе дівчата на вечорниці, та й роять гірше од дівчат. Чи чуєте? аж скрегочуть, аж скиглять, мов собаки, — жартував Наркис.

— Це, мабуть, оті водяні артистки поз'їжджались в новий ставок на гастролі, бо зачули добрий поживок, — додав жартів отець Зіновій.

Після чаю гості ще довгенько сиділи й весело балакали. Ольга Павлівна розважила себе трохи в веселій компанії; вона очевидячки була рада, що вряди-годи можна було приємно провести якийсь час з розумною й просвіченою людиною на селі, де рідко трапляються гості. Софія Леонівна й Наркис провели їх навкруги садиби через вигон аж до дому.

— Як Софія Леонівна не дметься та не вередує, то мені здається, що кращої од неї людини й на світі трудно знайти: тоді вона весела, привітна й звичайна в розмові, як подобає столичній панії, і в її розмові й сліду нема нічого різкого. І чого-то вона зараз ніби зчорніє на виду й поганшає, як дметься та бундючиться? От примічай! — говорила кмітлива по-жіноцькій матушка.

— Одже ж ти правду кажеш. Жінки лучче кмітять та все прикмічають, ніж ми. Вона часом стає чорніти на виду тоді, як сердиться та чогось бришкає. Чи не слабує вона часом на якусь хворобу, що в неї біле зроду лице іноді одразу стає ніби смугляве й темнішає, а вона стає тоді опришкувата, зла й деспотична, — говорив отець Зіновій стиха, щоб часом будлі-котра наймичка не підслухала десь за дверима.

VIII

Наркис Назарів пробув в гостях в Софії Леонівни ще десять день. Як тільки була година надворі, він ходив з нею на прогуляння на греблю до питля, швидко побратався з механіком, навіть з Суходольським і

мірошниками, бо був негордий і поводився з усіма запанібрата. Часом він брав у їх човна й гуляв по ставку та по річці, посадивши в човен Софію Леонівну та Петрушу.

У питлі вже піднімали їх на сміх та глум. Механік казав знайомим, що один чоловік Софії Леонівни поїхав на гастролі, а другий її чоловік приїхав теж на гастролі до неї, певно, на зміну. Вже і отець Зіновій, і матушка дивувались, що цей вродливий панич занадто довго гостює в гарної й молодої панії, та ще й в опрічному домі, що стоїть на одшибі. Поговір пішов по селі, але Софія Леонівна була столична й ліберальна людина і не вважала ні на які поговори.

Одного дня вранці Софія Леонівна переслала через Машу записку отцеві Зіновієві й просила, щоб він дав коні одвезти панича на вокзал в містечко. Отець Зіновій аж цмакнув з досади й почухав потилицю, бо в жнива саме йшла робота на полі, але згодився, хоч недоброхіть, і звелів наймитові запрягти коні й одвезти панича в містечко. Наркис прибіг, подякував за коні й похапцем попрощався з усіма. Софія Леонівна сіла на повозку, щоб провести його аж за питель до царини.

Вони поминули питель і олійницю й спинили коні коло магазину, в котрому зсипали привезену звідусіль пшеницю та складали мішки з питльованим борошном, вже недалечко од коловорота чи царини. Софія Леонівна встала з повозки, попрощалась з Наркисом і тричі поцілувалася з ним на розпрощанні. Вище од питля й коло магазину стояла здорова валка возів з пашнею, і поралось багато людей, котрі зносили мішки з пшеницею в магазин. Але Софія Леонівна не вважала на селян, та ще й не місцевнх, а таких, котрі понаїжджали звідусіль з далеких сіл. Як столична людина, вона не соромилась мужиків, як не соромилась волів, що теребили сіно або ремиґали, прив'язані до війя, бо думала, що одні воли стоять коло возів з рогами, а другі — в шапках та в брилях, і тільки в тому була в їх одличка. Але з високого ґанку коло питля було добре видно бричку, і декотрі мірошники бачили, як Софія Леонівна цілувалася з Наркисом, і зараз розказали за це в питлі механікові й Суходольському.

Чутка про ці поцілунки пішла по селі, дійшла й до матушки, наймичок і наймитів.

— Так он яка столична моя ятрівка! — говорила вона до отця Зіновія. — Я ще й передніше заздрівала її, що вона закохалась в Наркиса, а Наркис не дурно одвідав її в наших Микитянах.

— Це ж він зумисне приїздив на гастролі в Микитяни, — сказав отець Зіновій всмішки.

— Флегонт Петрович поїхав на гастролі в Оренбург, а Наркис приїхав на свої гастролі в Микитяни, — додала матушка. — Шкода мені Флегонта Петровича. Софія Леонівна, очевидячки, його дурить.

— А Флегонт Петрович, може, піддурює Софію Леонівну. Певно, в артистів така вже поведенція, що стосується до лицяння й кохання. Та загалом і в своєму житті вони не дуже-то статковиті люде, бо марнують гроші не по-нашому, — додав отець Зіновій.

— Як я оце гаразд досвідчилась за все, то виходе, що Софія Леонівна не варта доброго слова, — сказала матушка, зітхнула й задумалась.

Минуло п'ять день після Наркисового од'їзду. Софія Леонівна передала через Якова записку отцеві Зіновієві й просила, щоб він дав коней, бо їй доконечно треба було поїхать в містечко буцімто за усякими закупками. Але справді їй не треба було нічого купувать. На од'їзді Наркис обіцяв подавати за себе звістку двічі на тиждень і просив одписувать йому як можна частіше. Вона сподівалась од його листа. Але вона вже досвідчилась, що на селі люде дуже цікаві, бо і чужі, і навіть родичі розпечатують чужі листи й читають їх з нудьги, мов газети.

Софію Леонівну брав і острах, щоб часом цікаві писарі в волосній управі або й сам отець Зіновій і матушка не перехопили й не прочитали листа од Наркиса. Вона наважилась двічі на тиждень брати коні в отця

Зіновія й їздити в містечко на пошту, щоб самій забирать Наркисові листи й разом з тим посилати до його й свої. Отець Зіновій почухавсь, скривився з досади, але мусив дати коні й вирядить підводу в містечко.

Через кільки день Яків знов приніс лист до отця Зіновія. Софія Леонівна знов просила коней. Батюшка розсердився, але мусив вволить її волю: він думав, що то брат так часто пише до неї потрібні листи про свої артистичні справи. Через три дні вона знов просила дать їй коні. Саме тоді вже почалась возовиця. Коні й наймит були потрібні для роботи вдома. Хоч отець Зіновій любив розвагу в компанії, але він був хазяйновитий, практичний і навіть запопадний в життьових ділах і падкував коло хазяйства. Вій пішов до школи й просив братову вибачить йому на цей раз і одкласти поїздку надалі, бо треба возить снопи й користуваться сонячними днями.

— Вибачайте, будьте ласкаві, на цей раз. Надворі година й суша, і ми хапаємось звозить снопи в тік зачасу. Чи не могли б ви одкласти поїздку на кільки день? А потім згодом я ладен давати вам коні й наймита хоч і щодня.

Софія Леонівна одразу насупилась, одвернула лице й дивилась у вікно проз отця Зіновія, а потім навіщось почала стукотіть рукою навідлі по столі: то в неї був звичайно знак, що вона сердиться.

— Мені доконечно треба сьогодні навідаться на пошту. Сподіваюсь од Флегонта Петровича листа з грішми, — одповіла вона й замугикала якусь пісеньку; це було прикметою, що вона розприндилась і стала зла.

— Коли ж тепереньки в нас саме гарячий час. Ми розпочали возить снопи. Доки година, нам не можна гаяться ані дня, бо часом несподівано лине наглий тучний дощ і замочить недокладені або незавершені стіжки й помочить в полі недобірки полукіпків.

— Гм… гм… гм… — мугикала натуриста братова і вже далі нічого не казала. Вона й тямку не мала, що то значиться на селі якась там возовиця, та усяка жнив'яна крутанина, та якісь полукіпки та недобірки. В неї на думці був тільки красунь Наркис, котрий здавався задля неї вартнішим без міри од якихсь стіжків та недокладків, зовсім для неї не потрібних.

Отець Зіновій попрощався й пішов на пораду до жінки.

— Та це вона літає на пошту, бо, мабуть, забирає листа сама од свого полюбовника та подає йому свої писульки, — сказала матушка, — якби до неї слав листи Флегонт Петрович, то передавав би нам поклін та й звістки за себе; а вона чомусь нічого такого не каже нам.

— Одже ж ти вгадала. Он куди вона гне! Он чого так надить її пошта! а вона так жадає листів, неначе од тих листів залежиться її щастя й доля. Нехай же братова сидить у школі та не рипається.

Софію Леонівну брала нетерплячка. Без Наркиса їй став світ немилий, а школа була противна. Листи од милого розважали її в самотині й ворушили мрії. Вона читала листи од його й неначе розмовляла з ним, бачила уявки його пишні очі й червоні уста. Вона послала Машу на куток, щоб найнять в будлі-якого заможного чоловіка коні, але Маша тільки дурно ходила по кутку: усі коні й воли, і люде були в полі на роботі. Другого дня ще світом вона збудила Якова й попросила, щоб він пішов пішки на пошту, одніс лист на пошту й забрав листи до неї.

— Потривайте ж, пані, я піду додому та передніше помолюсь богу та поснідаю, та скину оцього крамного жупана й надіну просту, саморобну свиту, бо, може, доведеться в дорозі й заночувать… Та дайте мені завдатку хоч півкарбованця, бо мені треба дещо купить на торжку.

— Нащо ж тобі ночувать, коли до містечка всього десять чи дванадцять верстов? А як я дам тобі завдаток, то знаю вже, де ти

ночуватимеш та, може, й співатимеш по вулицях: "Ой ти Гриць, я — Маруся". Йди зараз та поспішайсь, бо як заночуєш по дорозі в селі в шинку, то матимеш не карбованця, а тільки півкарбованця, — сказала Софія Леонівна й махнула рукою на дорогу. Вона заздрівала вже вперед, де-то заночує Яків в дорозі.

Яків хапком поснідав і пішов. Надвечір він вернувся й приніс листа од Наркиса. Наркис писав про свою гарячу любов до неї, писав, що не може жити на світі, не бачивши її щодня, щогодини, а на кінці листа подав звістку, що надумався з кількома товаришами перейти в петербурзький університет і виїде з Києва в Петербург на другу пречисту. Він просив і благав її, щоб вона одпросилась в Флегонта Петровича в Петербург ніби до своєї матері, виїхала з дому і ждала його в гостиниці "Лев", що недалечко од вокзалу; він заїде за нею в гостиницю, і вони вдвох поїдуть в Петербург, де й житимуть вкупі в Знаменській гостиниці.

Така звістка неначе колька шпигнула її в серце. В неї була думка кохаться з Наркисом у Києві потаєнці, так щоб чоловік її цього не запримітив і навіть не догадавсь, бо вона не вважала на своє кохання й на зраду чоловіка, як на якусь провину або на злочинок.

"Кохання й лицяння це ж звичайна річ у кружку артистів і артисток. Поїду з ним в Петербург і житиму, доки прохолоне моє серце й згасне почування. Піддурю Флегонта Петровича, скажу, що поїду в Петербург на якийсь час до матері та одвідаю рідню й передніших приятельок та знайомих; поживу там якийсь час, бо занудилась у Києві, на провінції", — подумала Софія Леонівна й наважилась їхать в Петербург з Наркисом в призначений день.

Через тиждень отець Зіновій, впоравшись з роботою, пішов до Софії Леонівни й сказав, що коні й погонич тепер вольніші од роботи і він даватиме для неї коні, коли їй треба буде.

— Спасибі вам, але ви опізнились… Коней мені тепер не потрібно; якось обходилася без коней, то й обійдусь і далі, — сказала вона злим голосом і сиділа мовчки насуплена, навіть не дивилась на отця Зіновія, ще й пісеньку замугикала. На прощанні вона ткнула руку отцеві Зіновієві, навіть не підвівшись з стільця.

— І Софія Леонівна така ж пещена столична панія, як і Наркис. Розпринділась і говорить не хоче зо мною, — говорив отець Зіновій до жінки, вернувшись додому, — ці артистки й артисти звикли, щоб з ними усі панькались та цяцькались. Отам у Києві розпестили їх багаті прихильники до співів, дають для їх розкішні обіди, дають на сцені багаті подарунки, справляють бенкети, неначе запобігають в їх ласки, мов у великих особ, і не тільки в їх, але і в їх жінок або чоловіків. Так і знать, що й Софія Леонівна вже спещена таким паньканням, як і всі артисти. От і вередує та вигадує якісь примхи саме в жнива, коли в хазяїнів аж чуб мокрий од клопоту, тяганини й крутанини.

— "Кричить Гандзя, репетує; ніхто її не рятує", — сказала Ольга Павлівна словами пісні, — я не люблю потурать примхам. А Флегонтові Петровичу ти таки напиши або хоч натякни йому про Наркиса, щоб він за все догадавсь та припинив оту пещену столичну панію.

— Якось ніяково мені вмикуваться в це діло, хоч би це стосувалось до рідного брата. Може, то в їх така поведенція в тому артистичному товаристві, яка буває в великому панстві, що артист їде кудись в один бік на гастролі, а його жінка їде в другий бік так само на свої гастролі. Бог з ними. Нехай роблять, як собі схотять. Та й ти не микайся в їх сімйові справи, щоб часом не вийшло між ними сварки та змагання. Вони, бач, люде іншої верстви, мають інші звичаї: шо нам нечля, те, може, в їх звичайна річ, — сказав отець Зіновій.

Тим часом між слугами так само почалась колотнеча, як і між двома сім'ями родичів. Ївга довгенько заносила в школу для Маші бутвину на закришку та картоплю, але їй згодом це надокучило. Вже й вода зовсім зсякла на леваді, вже й грядки на леваді протряхли і затужавіли, вже й

нова гичка наросла, а Ївга все заносила щовечора в школу бутвину й картоплю. Врешті ці заносини їй остогидли, і вона зумисне не занесла в школу бутвини й картоплі. Маша ждала до смерку, а Ївга не приходила з кошиком. Вона пожалілась Софії Леонівні на Ївгу.

— То біжи мерщій на город та нарви бутвини й накопай картоплі на завтра на обід, — сказала Софія Леонівна.

— Як же я рватиму бутвину полапки, коли вже стало поночі? Нехай нам "хохлуші" носять, як і передніше носили, — огризалася Маша.

Яків саме тоді приніс оберемок свіжої соломи для себе на постіль і зараз розказав за це Ївзі й наймитам.

— Ото, чортова твар, яка пишна! — гомоніла Ївга на Машу за вечерею. — Нехай же ота київська коза-дереза сама ходе по бутвину, бо я їй не наймичка. Ото як розібралась на селі ота чортова супостать, оте міське ледащо, — говорила Ївга до Якова.

Софія Леонівна зараз-таки, не гаячись, написала до отпя Зіновія записку й жалілась, що Ївга дуже великорозумна, не занесла ввечері в школу з городу бутвини, ще й Машу лає та потріпує, докладає усякі прізвища. Отець Зіновій теж одіслав одписку, що наймичкам часом ніколи заносить у школу бутвину, бо інколи в їх буває так багато роботи, що і вгору ніколи глянуть.

На другий день ввечері Софія Леонівна пішла до отця Зіновія на чай. За чаєм матушка почала встоювать за Ївгу, щоб не обважнювали її в роботі, і просила, щоб Маша сама ходила на город по закришку, бо в жнива дівчатам і без того так багацько роботи, що вони насилу зможуть увинуться. Опріч того, Маша щодня брала в школу другу пару відер, щоб наносить для себе води з криниці, і була повинна зараз односить відра до матушки. Але, полаявшись з Ївгою й нянькою, вона зумисне не односила відер Ївзі. Наймички сливе щовечора мусили бігать до школи й

брати позичені відра, тимчасом як Маша тільки походжала коло школи та глузувала з "хохлуш".

— Загадати наймичкам я можу, а присилувать їх до цього діла не можу, бо ви самі добре знаєте, що з силуваної роботи поспіху не буде, — сказала матушка.

І Ольга Павлівна просила, щоб Маша щовечора сама приносила відра, бо саме ввечері потрібна друга пара відер, щоб носить воду з криниці й поливати в шапликах обмішку з полови, дерті та всяких там одвійок та од'ємин для корів.

— Я не вмикуюсь в якісь там справи наймичок та наймитів. За це вони самі повинні дбати і знати. Я й не знала за ті відра, — забурчала Софія Леонівна з досадою в голосі і зараз почала стукотіть пальцями по столі і, по своїй чудній звичці, замугикала якусь пісеньку без слів, шо в неї було прикметою злостування й гніву.

Матушка зобидилась і замовкла. Вона бачила, що ця столична панія просто-таки нехтує нею, неначе сільською молодицею, перед котрою можна виявлять свій гнів та досаду на всякий спосіб, навіть не дуже делікатний і звичайний. Софія Леонівна мовчала й чогось дивилась в куток на образи, одвернувши лице, а згодом устала і попрощалясь незвичайно гордовито, неделікатно. Кмітлива матушка все це прикмітила й мовчки подала їй руку на прощанні. З отцем Зіковієм вона й не попрощалась.

— Ой, коли б оця проява швидше їхала до Києва. Їй в усьому в нас догода, а вона розпринидилась та надулась, як індик, неначе я чимсь скривдила її, — говорила Ольга Павлівна до чоловіка.

— Викишкали з горища в школі одного сича, а натомість в самій школі зосталась петербурзька сова, ще настирливіша од сича через свої

вереди та примхи. Нема їй в нас ніякої недогоди, а вона хоче, щоб усі служили їй та панькались з нею, — обізвавсь отець Зіновій з кабінету.

Саме тоді нянька вешталась у покоях і чула всю ту розмову. За вечерею в пекарні вона все дочиста розказала слугам.

— Ну, потривай же, Машо! Начувайся тепер! Ми встругнемо цій київській поторочі штуку. Сама тільки походеньки справляє та з своїм Сухолольським ходе на прогуляння, а ми повинні ще й услуговувать їй, — обізвавсь один наймит.

— Ще й нас продражнила якимись "хохлушами", ота міська легеза, — додала Ївга.

Через кільки день Яків устав вранці, як тільки почало зорять надворі. Він одсунув засув коло сінешних дверей, одшепив защіпку, взявся за клямку, але двері не одчинялись.

"Що це таке? Може, це злодій підпер дрючком двері та видер вікно й лазив у покої", — подумав Яків і почав торгать дверима. Йому на плечі й на голову посипались улики, загуркотіли й розсипались по землі. Оддалік од дверей лежала підпірка.

— Ой ґвалт! школа завалилась! — крикнув з нестямки Яків спросоння, не прочумавшись гаразд.

З пекарні вибігла Маша і тільки лупала переляканими очима. Гуркіт та стукіт в сінях збудив Софію Леонівну. Спросоння їй уявилось, що й справді школа завалилась. Вона одчинила двері в сіни й заглянула через поріг. Коло сінешнього порога лежала здоровецька купа рамкових уликів, а круглі дуплянки поодкочувались геть аж до частокола й воріт. Хвіртка була одчинена, а ворітниці були обмазані дьогтем; на частоколі коло воріт стримів старий квач од мазниці. Яків витріщив очі й зараз про все догадавсь. Він похнюпивсь, засоромився й сказав:

— Це парубоцькі жарти. Мабуть, це зробили парубки проти Маші або…

Яків трохи не прохопився, що це зроблено кимсь проти самої Софії Леонівни, але схаменувся, похилив од сорому голову й замовк.

Батющині наймити, обидва дуже мстиві, помстились над Машею. В пізні обляги вони позносили улики з причілка, поскладали на купу й заставили ними двері, а дуплянки поставили зверху на купу, ще й вихилитали й повитягали рукошма чимало кілків в частоколі, повикидали на покрівлю й пообмазували ворітниці дьогтем. Це була сільська прикмета, що в тій хаті живе нечесна дівка, котра не шанується на вечорницях та на досвітках.

Софія Леонівна вже не могла з переляку заснуть, хоч вона й звикла спати сливе до півдня по звичаю артистів. Вранці після чаю вона написала записку до отця Зіновія й жалілась на його наймитів, бо вважала на їх, як на провинників, котрі вчинили не погане діло. Вона додала в записні, що зла та мстива Ївга, надісь, давала їм пораду й привід в такому поганому вчинку наймитів, що перелякав її й Машу, і Якова вдосвіта, бо вона вже давно пересвідчилась, що Ївга й нянька злостують на Машу од зависності.

Через три дні після тієї події вернувся з гастролів Флегонт Петрович, радий та веселий, що заробив чимало грошей, і застав сліди руїни в садибі коло школи. Софія Леонівна кричала та репетувала, жалілась на батющиних наймитів і наймичок та винувала в усьому Ївгу, що то вона через свою завидливість та злість на Машу зробила змову проти Маші й дійсно вона намовила наймитів на такий неприємний для неї вчинок.

— А хто його вгадає, хто це зробив. Доконче обвинувачувати батюшиних наймитів не можна, бо вони б не насмілились зробить такий скандал трохи не в батющиній оселі. В мене така думка та гадка, що це зробили оті мірошники з питля, щоб помститься за Машине залицяння до

Суходольського, бо, може, з їх котрийсь вподобав собі Машу та залицявся до неї. А на Суходольського парубки вважають, як на парубка, бо він ходе на вулицю до дівчат.

Флегонт Петрович співав на гастролях з чималим поспіхом, бо привіз з гастролів два лаврові вінки й золотий дорогий годинник, ще й чимало грошей. Але той золотий годинник в його вкрали злодії в гостиниці в номері в першому етажі. Спохвату він не зачинив вікна, лягаючи в постіль, і поклав годинник на столі. Вранці злодій вліз у вікно і вкрав годинник. Чутка за це пішла по місті, і навіть про цю крадіжку в артиста подала звістку місцева газета. Йому піднесли на сцені другий такий самий годинник.

— Отакі всі твої артисти необережні та необачні. А в такої роззяви, як ти, злодії колись поцуплять з номера й гроші, і усю одежу, — докоряла сердито Софія Леонівна.

Після вечірнього чаю Флегонт Петрович повиймав лаврові вінки з причепленими широкими червоними й білими стрічками. Жінка почепляла їх на стіні по обидва боки Ноя, мабуть, задля того, щоб загодить його та піддобриться до цього єдиного свідка Наркисового залицяння, женихання й кохання з нею. Од цих прикрас на стіні світлиця аж покращала й стала наче веселіша.

Флегонт Петрович зараз пішов до брата й братової хвалитися своїми добутками й лаврами. Він запрошував їх прийти в школу та подивиться на вінки.

— Я б і пішла подивитись, коли ж Софія Леонівна сердиться та ремствує на мене за бутвину та відра. Якось ніяково мені йти до неї після вчорашньої нашої розмови, — сказала Ольга Павлівна.

— От і вигадала! Невже ж таки через якусь бутвину, відра та глечики не підеш подивиться на братові лаври? Адже ж і ти, і я зроду не бачили тих лаврів, — сказав отець Зіновій.

— Я й пішла б і подивилась, бо мені цікаво подивиться, — сказала матушка, — але мені ніяково, бо я знаю, що Софія Леонівна трохи ніби сердиться на мене за бутвину та відра.

— Та ви на це не вважайте! Вона сьогодні розсердиться, а завтра, як перенудиться, то вже й пересердиться. Моя Соня трохи палка й опришкувата, але по своїй вдачі вона зовсім не лиха й добра до людей, ніколи нікого не скривдить, — говорив Флегонт Петрович.

Цікава матушка таки не втерпіла, і вони втрьох почимчикували до школи. За ними навздогінці покатали діти. Софія Леонівна привіталась з ними звичайненько, але якось байдужне. Вона вийшла, не причепурившись, бо вже не було для кого чепуриться. На їй була чорна старенька сукня; голова була не зачесана, розкудлана. Вона скидалась на удову, наче тільки що поховала свого чоловіка. Як Наркис поїхав, вона й справді почувала себе ніби удовою і вже не прибиралась і не чепурилась. З нудьги за ним вона помарніла й зчорніла на виду.

Здорові лаврові вінки з побляклим листом були дуже гарні й були гарною прикрасою в горниці з причепленими до їх широкими червоними, рожевими й білими шовковими стрічками. Стрічки висіли аж нижче од вікон, аж вилискувались на сонці й ніби показували написи на честь і пошану артиста.

— Ой, які ж гарні вінки! А які чудові стрічки з цупкого, добрящого шовку! Аж світлиця од їх покращала, — дивувалась Ольга Павлівна і все доторкувалась пучками до шовкових стрічок, неначе лащилась до їх.

— Ах! з таких лаврів мало користі. Хіба кидатиму лавровий лист в печеню або в юшку. Тільки й придатні до цього артистові лаври, —

говорила низьким альтом і неначе сердито бубоніла Софія Леонівна. — От годинника шкода, бо ця річ має ціну.

— Одже ж ти надаремно звеш мене роззявою. Як тільки мої прихильники дізнались, що злодій украв у мене годинника, то через кільки день знов подарували мені стеменно такий другий золотий годинник. От дивись! — сказав Флегонт Петрович і витяг з кишені червону шкуратяну коробочку, одщепнув віко, одчинив і ткнув жінці трохи не до самих очей. — А ба! Хто дбає, той має: і я не такий вже недбайло, як тобі здається.

— Оце так інша річ! От такі подарунки мені до вподоби, — сказала жінка байдужним тоном в голосі.

Артист одпочивав ще тиждень і мусив їхати до Києва на службу, щоб встигнуть прибути на строк. Він не зумисне, а якось випадком випитав у Якова, а потім і в брата, що Наркис, після його од'їзду, більше тижня ще товкся в школі і бавився з Софією Леонівною і що вона сама випроводжала його аж за питель до царини. Флегонтові не сподобалось таке занадто щире панькання та виряджання молодого красуня. Він недоброхіть почав заздрівать свою жінку в нещирості; навіть в його душі з'явився здогад про зраду.

Через тиждень Флегонт Петрович уклався, збираючись в дорогу. Ще звечора навантажили простого кінного воза його пожитками. На другий день Флегонт Петрович устав раненько, напивсь чаю швиденько ще зрання й пішов з рушницею на луки на прогуляння й на полювання останній раз. Отець Зіновій звелів запрягати коні й лаштувать повозку для Флегонта Петровича. Вже сонце височенько підбилося вгору. Час було виїздить на вокзал на денний поїзд, щоб приїхати заздалегідь, а Флегонт Петрович не вертавсь. Софія Леонівна вже убралась по-дорожньому, наділа свою дорожню широку хламиду, увійшла в світлицю до отця Зіновія й сіла на канапі. Вона сиділа насуплена й мовчала, неначе сердилась і на Флегонта Петровича, і на хазяїна, і на світлицю, і на

школу, і на ті зелені луки, од котрих не міг одірваться Флегонт Петрович, як він не силкувавсь.

Розмова не клеїлась. Софія Леонівна супила брови й мовчала. Матушка вешталась і поралася коло снідання. Час минав, а байдужний до виїзду артист не вертавсь.

— Одже ж ще опізнимось на вокзал через отого артиста, — бідкалась аж сердилася Софія Леонівна, — никає десь по мочарах з собакою, мов неприкаяний, неначе там загубив свою долю та й шукає її в очеретах.

— Флегонт Петрович якби зміг, то забрав би з собою в Київ усі луки з очеретами й качками, як Леонід Семенович бажав забрати з собою питель і ставок з острівцями й тополями, — говорив всмішки отець Зіновій. — Ці артисти і справді не дуже-то статковиті люде. Я вже в тому пересвідчився, бо постеріг їх поетичну вдачу. В їх душі, певно, повсякчас тільки й сновигають співи та цвіте поезія.

Софія Леонівна сиділа й мовчала. Вона була сердита й насуплена і ледве здержувала свою злість. Але артист несподівано вбіг у світлицю й почав похапком прощаться та дякувать за дачу й за підмогу харчами. Софія Леонівна встала з канапи, недбайливо й нещиро попрощалася і навіть не подякувала за коні й підводу, і за харч.

Вони приїхали на вокзал вже тоді, як дзвоник продзвонив втретє. Багажний ледве встиг купить білети, а пани насилу встигли вскочить у вагон. Служники вже на ході вагона ледве встигли повкидати у вагон усякі пакунки та завиніння.

— Так і знать, що артисти: "видно пана по походу", — пожартував начальник станції, кинувши народну приказку слідком за ними.

Після од'їзду артиста й його сім'ї отець Зіновій та його жінка почутили ніби полегкість, неначе одбули якусь повинність або панщину. В домі і в

оселі знов запанував покій та мирнота. На полі возії вже рішили роботу коло озимини. Наставали ярові жнива. Через завсідню тяганину овес перестояв, укляк і почав сипаться, і косарі з великою труднацією косили полеглий овес та все нарікали на гостей.

IX

Через три неділі після приїзду до Києва, саме на другу пречисту, Софія Леонівна задумала їхати в Петербург нібито до матері в гості і щоб одвідать родину.

— Про мене. Їдь та одвідай матір. Це тобі честь і пошана, що ти шануєш і чтиш свою стару матір і родаєшся з своєю убогою ріднею та не цураєшся її. Тільки, бога ради, не барись та не гайся там; без тебе за Петрушею не буде ніякого догляду, бо Маші ніколи доглядать його, — сказав Флегонт Петрович.

Саме на другу пречисту Софія Леонівна влаштувалася в дорогу ще зрання, добре поснідала й виїхала. Але вона попрямувала не на вокзал, а вгостиницю недалечко од вокзалу. Вона сподівалась, шо Наркис там вже її жде, бо він писав до неї й призначив день, коли він прибуде в Київ і ждатиме її в тій гостиниці, щоб вкупі з нею вирядиться в дорогу.

Софія Леонівна найняла номер і почала розпитувать про Наркиса Назарова. Але їй сказали, шо такого студента о гостиниці нема й не було в останні дні. Вона засмутилася, бо думала, що він вже приїхав і жде її в гостиниці. Увійшла вона в номер, одчинила вікно на вулицю, сіла коло вікна й задумалась, аж голову похилила.

"Може, не він опізнився, десь загаявся в місті, шо й досі не з'являється тутечки в гостиниці. А може, трапилась на селі якась несподівана притичина. Поїзд одходе в Петербург через годину саме опівдні: може, він над'їде й додерже свою обіцянку, як писав мені в листі".

Вона сиділа й ждала, дивлячись на вулицю, ловила очима кожну звощицьку дрожку, додивлялась до кожного, хто простував до вокзалу. Вона сподівалась, що двері от-от незабаром одчиняться і Наркис влетить в номер, швидкий, як вітер, і кинеться до неї, вхопить в обнімок.

Хтось зачовгав в коридорі й неначе наближався до дверей. Вона схопилася з місця, мерщій побігла до дверей і раптом одчинила їх.

В довгелсцькому коридорі було поночі, неначе смерком. Хтось хапком ускочив у двері близького номера й сховався там. Софія Леонівна знов вернулась і сіла коло вікна. На вокзалі свиснув свисток; вже прибув той поїзд, котрий мав йти на Петербург через півгодини. Душа в неї стривожилась, і вона сливе без свідомості дивилась на вулицю, навіть не бачила, як по вулиці поспішали, сливе бігцем бігли, люде й екіпажі на вокзал.

Софія Леонівна зітхнула важко й не знала, що робить, що почати, і потім, ніби знестямки, раптом вибігла на вулицю, сіла на дрожку й покатала на вокзал, їй здалось, що вона там зостріне Наркиса. Поїзд вже стояв напоготові в дорогу. В вокзалі не вештався ні один пасажир. Вона вибігла на платформу й оглядала бистрим оком вікна вагонів. Їй здавалось, що вона вгляде Наркиса, як він дивитиметься у вікно. Але паровоз свиснув, ніби крикнув, і поїзд рушив на Петербург.

Софія Леонівна важко зітхнула. Сльози душили її, але вона не заплакала, бо була не здатна плакати й ніколи не плакала. Вона вернулась у гостиницю й зосталась ночувать. Їй здалось, що Наркис, певно, загаявся на селі й опізнився на поїзд і що він конче прибуде на другий день.

Але вранці на другий день її вглядів у вікні один студент, котрий часом заходив у гості до Флегонта Петровича. Вертаючись з вокзалу, він випадком стрівся з артистом і сказав, що бачив Софію Леонівну в

гостиниці, як вона сиділа коло вікна й дивилась на вулицю, підперши долонями голову.

— Може, коні поносили, як вона їхала на вокзал, і її викинуло на мостову. Може, вона сидить в гостиниці через те, що вивихнула ноги або руки. Зараз поїду й довідаюсь сам за все, — сказав Флегонт Петрович і похапцем скочив на дрожку.

В його несамохіть майнула думка про Наркиса. Він ще й передніше в Києві примітив, що Наркис надто липнув до неї і що вона дуже прихильна до його. Але він не дуже-то вважав на те залицяння, бо з свого досвіду знав, що до молодої й гарної панії залицяються і пани, і паничі. Але він несподівано чомусь згадав сторожа Якова, як він розказував за виряджання Наркиса з школи, як вона сама проводила його до царини, згадав його осміх при тому оповіданні, згадав, що він чогось ніби засоромився й замовк. І заздріння блискавкою майнуло в його душі й неначе ножем шпигонуло його в серце, і серце занило.

Скочивши з дрожки коло гостиниці, він побіг вгору по сходах, розпитав, в котрому номері була Софія Леонівна, і раптом убіг у кімнату.

Софія Леонівна сиділа коло вікна, обернулась і витріщила на його здивовані очі. Їй чомусь здалось, що в номер убіг Наркис.

— Чому ти оце не поїхала в Петербург та застрягла в цій гостиниці? — спитав Флегонт Петрович якимсь чудним голосом, неначе прошепотів або просичав.

— Опізнилась на поїзд. Поїзд поспішив, чи що. Чи то, може, я винна, що загаялась, бо трапився звощик, в котрого була якась шкапа, та ще й норовиста.

— Чому ж ти не вернулась додому ночувать?

— Навіщо? Я не вернулась тим, що думала їхать нічним поїздом. А вночі заспала, бо мене не збудили оті гультяї номерні. Думаю їхать сьогодні опівдні, бо вдень вже не спатиму й не засплю, — говорила далі Софія Леонівна і якось плуталась в виправдуванні за свій чудний вчинок.

— Ти когось ждала, когось сподіваєшся? Ти ждеш Наркиса? Тн мала на думці їхати з ним в Петербург? Я не думав, що ти зрадлива. Це ж зрада! — крикнув несамовито Флегонт Петрович. Він згадав якісь натякання свого брата, хоч і неясні, на котрі він тоді мало звернув увагу.

Він спахнув, прискочив до Софії Леонівни й сікався до неї, червоний на виду, з каламутним поглядом очей. Зблизька він примітив, що на їй було нове гарне убрання, хоч трохи й побгане, неначе вона виряджалась не в дорогу, а кудись в гості. Це кинулось йому в очі і ще більше пересвідчило його, що вона когось сподівалась в гостиниці.

— Схаменись! одчепись ти од моєї душі! Кого б я тутечки ждала? Хіба ж люде часом не опізнюються на поїзд? Опам'ятайся! перехрести лишень свого лоба. Що за нісенітницю ти верзеш, неначе збожеволів або собачої блекоти наївся, — справдовувалась Софія Леонівна.

Флегонт Петрович з нестямки не знав, що й робить, і бігав од кутка до кутка, як неприкаяний, мов розлютований лев по залізній кучі. Очі блищали лютістю. Він почервонів, посатанів та репетував на всю гостиницю. Софія Леонівна витріщила на його очі. Цей завжди смирний, добрий та помирлнвий чоловік ніколи ні на кого так здорово не сердився й не кричав, а тепер став несамовитий, неначе збожеволів. Десь у його взялось таке завзяття, така палючість, що Софія Леонівна тільки дивилась на його здивованими очима й слідкувала за кожним його рушенням. Її брав острах навіть за своє життя. Але в такій лютості та в нестямці Флегонт Петрович здавався їй кращим і навіть більше подобався їй, як і Наркис Назарів дуже подобався їй в час свого вередування та гніву. Паничів і чоловіків з голубиною смирною вдачею вона не любила; навіть нехтувала ними; їй були уподобні чоловіки й паничі палкі, що в усьому трошки скидались на хижих звірів.

— Флегонте! вгамуйся! Ти дурно сердишся й мордуєш себе та й мене своїм безтямким заздрінням. Я й думки не мала їхать з кимсь в Петербург і тебе кидати. Поїду, та й знов приїду, хоч, може, й довгенько там задляюсь, бо я ж давно була в матері, — сказала Софія Леонівна.

Вона добре знала, що Флегонт Петрович любить її щиро й без міри і, через свою любов та добрість, простив би їй, хоч би вона його й зрадила.

— Де це в тебе взялась така любов до своєї рожденицi? Ти ж було з нею тільки сваришся та лаєшся щобожого дня. Може, тобі замандюрилось вилаяться з нею всмак, бо ви давно вже лаялись. Про мене, й їдь! Я тебе не силую зоставаться. Але як ти мені не вернешся через десять день або й швидше, то я усе спродаю і хіба що вартніше в хаті одішлю до брата на схованку, а сам перейду на передніше бурлакування в меблiровані покої. Чуєш? Прощай! — сказав Флегонт Петрович і раптом вибіг з номера.

Софія Леонівна мусила опівдні їхати в Петербург сама, смутна та зажурена.

"Щось з Наркисом трапилось. Може, він їхав вкупі з товаришами, і йому було ніяково заїздить сюди до мене й їхати разом зо мною. І може, він через що поминув Київ, поїхав просто в Петербург і жде мене там в Знаменській гостиниці. Він же любить мене так, що був ладен тікать зо мною в Швейцарію або й в Америку", — думала думу Софія Леонівна, сидячи в вагоні.

Прибула вона в Петербург і з вокзалу поїхала не до своєї рожденицi, як вона брехала чоловікові, а просто в Знаменську гостиницю, далеко од осередка міста, сливе, коло Лаври. Питала вона й розпитувала в гостиниці і в служників, і в конторі і довідалась, що там нема й не було ніякого Наркиса Назарова.

"Це, мабуть, його розраяли, щоб він не їхав в медицинську академію, або, може… він мене й зрадив. Цей пещений красунь такий легкодумний, як мала дитина. Я не дуже йняла віри його обіцянкам ще й на селі. Дурно тільки їхала в таку далеч та витратила багацько грошей. Але… мій Флегонт не скупий, і як розстарається грошей на гастролях, то й матиму гроші".

В той час, як Наркис ще пробував на селі в матері, до сусіднього знайомого дідича приїхала його родичка, інститутка, така гарна, що він за вакації забув і за Софію Леонівну, і… за свою любов до неї й обіцянку. Ніхто й не розраяв його з Софією Леонівною. Розраяло їх само Наркисове почування, само молоде та змінливе серце.

Софія Леонівна побула кільки день в матері. На перший день вона розказувала матері за своє життя на селі та за київські новинки. Але на другий день вони якось несамохіть почали зачіпать одна одну, а потім пішли в їх якісь докори, якісь неприємні бог зна колишні згадки, як у їх обох звичайно це траплялось сливе щодня й передніше, а потім згодом вони вже посварились і полаялися, бо були обидві непомирливі на вдачу. Софії Леонівні швидко надокучило завсіднє змагання та сварка. Вона побувала в усіх своїх родичів, побачилася з ними, набалакалась досхочу й зараз вернулась додому.

Флегонт Петрович зострів її радісно.

— Сонце моє знов зійшло для мене й освітило мене, — сказав він, радіючи; а Софія Леонівна цмокнула його в уста і в щоку, і він ухопив її в обнімок і пригорнув до себе.

Після палкої вихватки в гостиниці він і справді знов сподобався їй.

Наркис, котрого задержала на селі красуня, через кільки неділь сам поїхав в Петербург, і Софія Леонівна зовсім зникла і з його серця, і навіть з його пам'яті.

Левко вийшов з університету й став земським доктором в одному містечку в Київській губернії. Він так любив співи, що завів чудовий хор, набирав у півчу не тільки школярів, але й чоловіків, котрі передніше вчились у школі, і навіть дівчат та молодиць, котрі мали гарні голоси. Він привозив свій хор в Умань, а потім і в Київ і давав кільки концертів, на котрих хор співав не тільки українські народні пісні, але й хорові п'єси з українських опереток.

Левка одначе тягла до співів, до сцени ніби якась непереможна сила. Він нарешті таки не встояв проти великого природженого потягу до співів та артизма, покинув земську службу на селі, поїхав у Петербург, довгенько вчився в консерваторії, а потім на курсах професора Еверарді й виступив на сцені в опері з таким великим поспіхом, що незабаром його запросили в петербурзький імператорський театр за велику річну плату.

Минуло кільки год. Левко оженився на Україні і вже мав сина. Але з ним несподівано трапилось нещастя. Він застудив в мокрому та багнистому Петербурзі груди. Слабість кинулась на горло. Голос його став хрипкий, а потім зовсім пропав.

Левко не видержав такого нещастя, що одняло од його і славу артиста, і засіб. Він зажурився, впав у тугу; на його найшла меланхолія. Докторські ліки дорого коштували й нічого не помагали. І він з нестямки та з одчаю вибіг в пекарню, вхопив ножа, перерізав собі горло й двічі штрикнув ножем собі в бік. Палка, жвава та нервова вдача допровадила його до сумного кінця й запагубила великий талант.

Чутка про його несподівану слабість і смерть дійшла через газети і в Микитяни до отця Зіновія й Ольги Павлівни і дуже їх засмутила.

— Чи ти пак знаєш, що як Левко був ще малим хлопцем, то був дуже нервний та вередливий, та лайливий, — промовив отець Зіновій. — Часом як почне було вередувать, коли йому траплялась в чому-небудь якась недогода, то він плакав і вередував цілісіньку годину, доки було

заспокоїться і зовсім вгамується. А як пришле було батько за ним коні, щоб їхать додому на вакації або на святки, то на його находила така нервова радість, що він було бігає по кімнаті, стрибає, махає руками, дриґає ногами, регочеться, аж кричить. Я постерігаю, що страшенна туга й досада довели його до такого сумного кінця. Шкода мені і його, і його великого таланту, що загинув так несподівано.

1903 року.

Київ